

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS

HARMINCKILENCEDIK ÉVFOLYAM

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST, 1922.

A Magyar Zsidó Szemle harminckilencedik évfolyamának munkatársai,
amennyiben dolgozataikat aláírták.

	Oldal.
Dr. Blau Lajos, Budapest	4, 18, 22, 46, 65, 74, 77, 85
Dr. Goldberger Izidor, Tata	11 79
Dr. Kohlbach Bertalan, Budapest	20
Dr. Mahler Ede, Budapest	33
Vadász Ede, Budapest	44
Dr. Weisz Miksa, Budapest	39

TARTALOM.

Társadalom.

Az országos izr. irodának az igazságügyminiszterhez és vallás- és közoktatási miniszterhez intézett felterjesztése a főrendiház reformja tárgyában

1

Tudomány.

Dr. Blau Lajos: A római monteverdei zsidó katakombá feliratai	4
Dr. Goldberger Izidor: Hitközségi alkalmazottak drágasági pótléka a nagy Napoleon elleni háborúk után	11
Dr. Mahler Ede: Az Exodus XL, 2-ben említett dátum	33
Dr. Weisz Miksa: Adalékok a magyar zsidók történetéhez	39
Vadász Ede: Pótlás	44
Dr. Blau Lajos: { Ökeresztény epigráfia zsidó szempontból	65
{ Adalékok a bibliai talmudi házasságkötési jog történetéhez	74
{ Az Óasszir törvények zsidó szempontból	77
Dr. Goldberger Izidor: Adatok a kuruc-labanc korbéli magyar zsidók történetéhez	79

Irodalom.

Dr. Blau Lajos: A palesztinai zsidó feliratok	18
Dr. Kohlbach Bertalan: Az ókori Egyptom papsága	20
Dr. Blau Lajos: { Irodalmi szemle	22
{ Talmudkonkordancia	46
{ Irodalmi szemle	85

Kütfők.

Az Országos iroda levele és memoranduma a soproni népszavazás ügyében	59
Földbirtokreform és egyház	62

Vegyes.

Irodalmi hírek. — A Pantheon ismerettára. — Sebestyén Károly. — Egy német zsidó maturáns. — Dr. Harry Friedenwald	30
Irodalmi hírek. — Rabbiválasztások	96

TÁRSADALOM.

Az országos izr. irodának az igazságügyminiszterhez és vallás és közoktatási miniszterhez intézett felterjesztése a főrendiház reformja tárgyában.

45766. szám.

Nagyméltóságu Miniszter Úr!

Kegyelmes Urunk!

A főrendiház reformjára vonatkozó és a nemzetgyűléshez benyújtott törvényjavaslat megállapítja a hitfelekezetek képviselőinek a főrendiházi tagságra való jogát, de teljesen mellőzi a törvényesen bevett izr. vallásfelekezetet.

Ez a körülmény kötelességünké teszi nekünk mint a congressusi alapon szervezett izraeliták vallási és jogi érdekeinek képviselőit és védelmére hivatott organuma ez idő szerinti vezérő tényezőinek, hogy Nagyméltóságod nagybecsű figyelmét erre a hézagra tiszteletteljesen felhívjuk. Közállapotaink számos elszomorító és hazánk iránti szeretetből megadással türt jelenségeire vetett tekintet sem tarthat vissza bennünket a hazai zsidóság iránt fennálló eme kötelességünk teljesítésében, mert az izraelita hitfelekezet közjogi állását olyan mélyen érintő, a nap muló természetű eseményeinek szintje felé helyezkedő és felekezetünkre történeti kihatású eme mellőzés elhallgatásáért a felelősség erkölcsi terhét magunkra nem vehetjük.

Az 1867: XVII. t.-c. az ország izr. lakosait a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánította és minden ezzel ellenkező törvényt, szokást vagy rendeletet megszüntetett. Az 1895: XLII. t.-c. pedig az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította és ezzel mindama jogok részesévé tette, melyek közjogunk szerint a

recipíált vallásfelekezeteket megilletik. Az a tény, hogy a magyar törvényhozás az izraelita vallásfelekezetet külön törvénnyel a többi bevett történeti egyházakkal egyenjogúvá tette, a törvényesen bevett vallásfelekezetek viszonyosságát biztosító 1848: XX. t.-cikket az izraelita vallásfelekezetre is kiterjesztette. Ez a törvény pedig a receptió becikkelyezése után kizárja annak a lehetőségét, hogy hitfelekezetünk az államhoz való viszonyában más egyházakkal szemben igazságos elbánás mellett jogmegvonást szenvedhessen.

A hazafias zsidóság, mely a magyar nemzethez törhetlen hűséggel ragaszkodik, melyet e legszentebb érzelmeiben sok méltatlanság elszenvedése sem tudott megingatni, mert nincsen viszonyosság, mely a szent földhöz és annak sorsához való ragaszkodásában megátornai képes lenne, nem adott és nem adhat okot arra, hogy egyetemességében ama jogok folytonosságából kirekesztessék, melyet más bevett vallásfelekezetek a magyar állam területén élveznek. Az alaptörvényeinkben dekretált jogegyenlőségi princiumból folyik, hogy egyenlő kötelességeknek egyenlő jogok felelnek meg. És amikor bizonyításra nem is szorul, hogy az izr. hitfelekezet összes testületei az állam és társadalom iránti minden rendű kötelességüknek éppen olyan mértékben megfelelnek, mint más egyházak, a jogok élvezetében sem szoríthatók alacsonyabb vonalra. Ennek pusztá feltevése súlyosan sértené a magyar nemzetnek történetünk egész folyamán át tanúsított fenkölt nemességét, igazságosságát és a magyar népet jellemző méltányosságát.

Az 1885. évben fennállott kormánynak a képviselőház által elfogadott javaslata szerint a főrendiház tagja lett volna egy izr. hitfőnök, vagy egy közbevetett módosítás szerint egy izr. egyházi vagy világi előjáró, kit Öfelsége a király a minisztertanács felterjesztésére nevezett volna ki. A főrendiház azonban arra való tekintettel, hogy a hitfelekezetnek az államhoz való jogviszonya akkor még törvényileg megalapozva nem volt és a felekezet képviselőre vonatkozó szilárd alap is hiányozni látszott, az említett intézkedést törölte, mihez utóbb a képviselőház is hozzájárult. Így maradt ki a főrendiház szervezetének módosításáról szóló törvénycikkből az izraelita vallásfelekezetek szabályozása. Az országgyűlés képviselőháza felekezetünk eme jogának fennállását azonban minden kételet kizáró módon elismerte és az csak az akkori szigoruan értelmezett joghelyzet folytán nem juthatott érvényre. De az akkori kormány a magyar zsidóságon esett sérelmet enyhíteni kívánván és nehogy

annak a látszata is fennmaradjon, mintha a zsidó vallás vagy az ahhoz való tartozandóság a főrendiházi tagságnál akadályul szolgálhat, két zsidó vallásu tagot nevezetett ki örökös tagul, kik közül az egyik a magyar gazdátársadalom tipikus alakja volt, míg a másik európai hírű tudós férfiú, aki azonban a magyar zsidó felekezeti életnek elismert szellemi vezére volt. Ámde ez nem változtatott ama tényen, hogy a felekezet mint ilyen főrendiházi képviselő nélkül maradt.

Azóta azonban az 1895: XLII. t.-c. az izraelita vallásfelekezetet törvényesen bevett vallásnak nyilvánította és így közjogi tekintetben is a helyzet teljesen megváltozott. Az állami kormányzat, illetve a törvényhozási receptió tényét és az ahhoz fűződő következményt nem mellőzheti anélkül, hogy alapvető törvényes rendelkezésekkel szembe helyezkednék. Szenvedélyek vagy hangukatok nem téphetik szét azokat az aranyzálatokat, melyekkel a nemzeti génusz hitfelekezetünket közjogi rendszerünkbe szötte és mulékony jelenségek nem alkalmasak arra, hogy történeti folyamatok elé gátat emeljenek. Az izraelita hitfelekezetben fennálló és általunk érinteni nem kívánt hittestvéri egyetértésben működő két szervezetben pedig meg lesz a készség arra, hogy amennyiben erre mód adatnék, a receptiónális törvény értelmében a hitfelekezetnek a főrendiházban való képviseltetésére nézve együttesen megállapítandó javaslatokat tegyen.

Mindezek alapján arra kérjük Excellenciádat:

hogy a főrendiház ujjászervezése tárgyában a nemzetgyűléshez benyújtott törvényjavaslatnak az egyházak főrendiházi képviselőre vonatkozó részét a törvényesen bevett izraelita vallásfelekezet képviselőinek szabályozásával kiegészíteni méltóztatassék.

Kik is egyébiránt kiváló tisztelettel vagyunk

Budapest, 1921. évi július hó 26-án

Nagyméltóságod alázatos szolgálai:

Az izraeliták országos irodája:

Dr. Mezey Ferenc s. k.
irodai alelnök.

Dr. Mezey Mór s. k.
irodai elnök.

TUDOMÁNY.

A római monte verdei zsidó katakombá feliratai.

Az első földalatti temetőt Rómában 1602-ben fedezte fel Bosio A., a keresztény katakombák Kolumbusa, de csakhamar eltűnt és csak az irodalomból ismerték. 1904-ben a Porta Portese előtt véletlenséggel folytán feltárult katakombában Müller N. berlini archeológus felismerte, hogy ez az, melyet Bosio 300 évvel előbb látott. Hosszú évek tanulmányainak eredményét először a berlini zsidó tudományos társulat által rendezett felolvasó estén mutatta be. Ezt a kibővített előadást kiadta a következő 142 lapos munkában: *Die jüdische Katakombe am Monteverde zu Rom. Mit 12 Abbildungen.* (Leipzig, 1912). Sokféle akadály folytán a sírfeliratokat nem tudta nyomásra elkészíteni és 1912. szeptember 2-án bekövetkezett halála után hagyatéká a berlini Deissmann-féle újtestamentumi szemináriumnak adatott át, hogy az a sírfeliratokat publikálja. Az említett zsidó tudományos társulat vállalta a kiadást, amely a háború folytán késett, de 1919-ben mégis megjelenhetett. A díszes nagyquartalakú, IX + 185 oldalra terjedő mű címe a következő: „Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums. D. Dr. Nikolaus Müller: Die Inschriften der jüdischen Katakombe am Monteverde zu Rom. Nach des Verfassers Tode vervollständigt und herausgegeben von Dr. Nikos A. Bees Assistenten am Neutestamentlichen Seminar der Universität Berlin. Mit 173 Abbildungen im Text. Leipzig, 1919 (Otto Harrasowitz).“ Ennek a munkának tartalmáról és jelentőségéről képet adtam az „Egyenlőség Havi Folyóirata“ 1921. szeptemberi számában a művelt közönség számára és ugyanezt itt csupán a szakszerű észrevételek közlésére szorítkozom.

A sírfeliraton az akklamáció (a jámbor kívánság) legrövidebb

formája $\epsilon\nu \sigma\iota\rho\gamma\eta\iota$ ($\sigma\iota\rho\gamma\eta\iota$ is). Előfordul néhányszor helyette vagy mellette a héber שלום. Latinul (ritkán) *In pace*. Hosszabb formula és ez a rendes, a következő: $\epsilon\nu \sigma\iota\rho\gamma\eta\iota \eta \kappa\alpha\iota\mu\eta\sigma\iota\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ = Békében nyugodjék. Az orthográfia változik és az utolsó szó helyett a 2. személy is áll néha, de ez a formulán nem változtat. Ugyanez az akklamáció található más katakombák sírfeliratain, a keresztényeknél is. Pogány sírfeliratokon nincsen. Az a kérdés, hogy a formulának a szentföldi vagy pedig a Diaszpóra (hellenista) zsidóság-e az atyja. Dr. Klein Sámuel, kitűnő munkatársunk, a palesztinai zsidó feliratokról közlött munkájában (Jüdisch-palästinisches Corpus Inscriptionum. (Ossuar-, Grab- und Synagogeninschriften), (Wien—Berlin, 1920, 4. lap) ezt mondja: „Megjegyzendő, hogy a שלום vagy $\sigma\iota\rho\gamma\eta\iota$ kívánságformulák csak a Jaffából eredő sírfeliratokon jelennek meg, míg a jeruzsálemi ossuariumokon minden kívánságformula hiányzik. וְיָרֵד לְבִרְיָה (Proverbium 10, 7. szerint) és נַח נַח szintén csak Jeruzsálemen kívül találhatók (a 106. szám későbbi korból ered). Megállapítható tehát, hogy kívánságformulák alkalmazása sírköveken és hasonlókön régi időben nem volt szokásos; a későbbi szokás valószínűleg hellenista befolyásra vezethető vissza. שלום gyakori formula a 163. számban (125, 5. zsoltárvers után) יְשׁוּעָה שלום-ra van kibővítve.“

Igaz, hogy a jeruzsálemi feliratokon a jámbor kívánság hiányzik és csak a jaffaiakon található, de figyelemre méltó, hogy számos görög feliraton is a héber שלום szó jelenik meg (112, 113, 122 (אֵלֶּיךָ שְׁלֹמֹה), 124, 126, 140, 141, 150, 154, 155, 156), sőt a 136. számban görög betűkkel írva $\delta\iota\alpha \sigma\alpha\lambda\omega\mu\alpha\varsigma$, ami בשלום szó fordítása. Ez arra vall, hogy a héber szó lebegett előttük, tehát nem hellenista körből ered. A 150. számban görög és héber szó van: $\sigma\iota\rho\gamma\eta\iota$ שלום. Az aránylag csekély számú felirat, amely eddig napfényre került, nem nyújt biztos alapot a következtetésre.

A béke gondolata a halottal kapcsolatban már a tannaitáknál sűrűn található. Szifré Numeri 42 (13. lap lent) ezt olvassuk: „Nagy dolog a béke, mert a halottaknak is szükségük van békére Mózes I. 15, 15 és Jeremiás 34, 5 szerint.“ A béke fejezet (Perek Hassálóm végén) pedig ezt: „Nagy dolog a béke, amely az élőnek és a halottaknak egyaránt kell Mózes II, 4, 18 és Mózes I, 15, 15 szerint.“ Toszifta Szóta 10, 1 (313, 16): „Mikor az igazságos meghal, baj jön a világra... (Ezsaiás 57, 2 szerint) a jámbor békében megy a sírba“ (הַיֹּדֵף שְׁלֹמֹה אֶל הַקְּבֵרִים). Mikor Mózes

meghalt, az angyalok így siratták: „Jöjjön békével, nyugodjon fekvő helyén“ (Szifré Deuteronomium 355 (147 lent).¹ Az angyalok Ezs. 57, 2. versét egyes számra változtatják meg és így hangzik: יבא שלום ייח על משכבו. Későbbiek ezt a gondolatot megtoldották. A jámbort a szolgálattevő angyalok üdvözlék az említett szavakkal, a gonoszt pedig a pusztító angyalok eme másik ezsaiai verssel (48, 22): „Nincs béke, mondja az Örökkévaló, a gonoszoknak“² (Kethubót 104a. Bacher, Agada der Paläst. Amoräer II 85—86. V. ö. u. o. III 599—601). A halottól az ember így búcsúzzék: Menj békében (בשלום), az élőtlől így: Menj békéhez (לשלום) Moéd Kátán 29a; Klein 48, 2. A halottra alkalmazott versekben שלום és בשלום fordul elő, aminek megfelel a görög ειρήνη és ἐν ειρήνῃ. A palesztinai sírfeliratokban azonban sem בשלום, sem ἐν ειρήνῃ nem fordul elő. A római és egyéb országok sírfelirataiban ellenben az az uralkodó formula, sőt בשלום is található. Szemáchót VIII közepe táján Akiba és Juda ben Bethéra a vértanuhalált halt Simon ben Gamliel patriarchára és Jismáelre alkalmazzák Ezsaías szóbanforgó versét. Az idézett hagyományokban mindig csak a jámbor halottra (caddik) alkalmazzák az ezsaiai ígét. Fel kell tenni, hogy a formula demokratizálódott, saját halottját mindenki jámbornak tekintette.

I. Juda patriarcha, ki 219-ben halt meg, halála előtti imájában találjuk ezt a fohászt: „Legyen béke nyugtomban!“³ Egy Genizatöredékben, amely a halottakról való emlékezés, többször találjuk ezt a kitételt: „Nyugvóhelye fölött legyen béke“⁴ Karaita eredetű és késői, 1040 utáni korból, de mégis mutatja, hogy a formula élt és bizonyára a réginek átvétele, ha nem is látjuk a közvetlen utat, amelyen a karaitákhoz jutott.

A két formula közt a különbség az, hogy az elsőben a halott nyugvása (מנוחה), a másodikban a halott nyugvóhelye (משכבו) van említve.

A katakombákban a rendes formula ez: 'Εν ειρήνῃ ἡ κοίμησις αὐτοῦ. „Békében legyen nyugvása“. Némelykor 2. személyben vagyis „Nyugodjál békében“. A döntő azonban az, hogy nem a

¹ Bacher: Agada der Tannaiten II, 215, 5. jegyzet, hol több hely van még idézve.

² אין שלום אמר ה' לרשעים.

³ Kethubót 104a: ויהא שלום במנוחתו.

⁴ Revue des Études Juives LXXIII. 41. 1., 4., 8., 12. és 16. sor: על משכבו יחי שלום.

nyugvóhelyre, hanem a nyugvársra szól a kívánság. Azt hiszem, hogy a patriarcha sírjának formuláját יהא שלום במוחתו tükrözteti és nem az Ezsaíasból átalakított על משכבו יהא שלום formulát. Már Deissmann megjegyzi, hogy Ezsaías szavát: יבא שלום ייח על משכבותו a LXX így fordítja: ἐστὶν ἐν ειρήνῃ ἡ ταφὴ αὐτοῦ, a zsidó feliratok tehát nem függnék a LXX fordításától és azt a kérdést fűzi hozzá, vajjon nem tükröződik-e már ebben a keresztények által birtokba vett Septuaginta hatályon kívül helyezése? (7. lap, 1. jegyzet). Helyes észrevétel, mi azonban azt hisszük, hogy csak a gondolat származik Ezsaíasból, de nem a formula. A formula rabbinikus s nem bibliai. Különben is, már a LXX fordítása rabbinikus magyarázaton alapszik, mert a próféta nem azt mondja, hogy „sírja legyen békében“, hanem azt, hogy „az igazságos békében száll (a sírba), pihennek nyugvóhelyükön, kik egyenes úton jártak“. Az, hogy az igazságos békében nyugszik a sírban, azon alapszik, hogy a béke szót שלום יבא-ból a második mondatra, a משכבותו-ra vonatkoztatjuk. Tulajdonképpen azt kell mondani, hogy Ezsaías szavai szuggerálták a gondolatot is, a formulát is. A gondolat már a LXX fordításában mutatkozik, a formula pedig csak a rabbinikus hagyományban. A zsidó-hellenista befolyás csak az lehetne, hogy a sírtáblára bevették. Ez a szokás származhat a hellenizmusból, de nem a formula tartalma. Minthogy eddig csak kevés palesztinai héber felirat került napfényre, még az is kérdéses, hogy a sírfeliraton való alkalmazása hellenista eredetű-e?

A יהא שלום formula egy másik kibővítése így hangzik: יהא שלום ייח על ישראל לעולם. Egy Jabneh melletti nem identifikált városból származó görög sírfelirat így kezdődik: יהא שלום על ישראל לעולם. „Béke legyen Izrael felett örökké!“² Ez a 125. zsoltár befejező szava. A sírfeliraton, a halállal szemben, bizonyára az az értelme, hogy Isten mentsen minden bajtól. Kérdés, hogy nem lebegett-e ez a gondolat a pusztá יהא szóban is. Béke nemcsak a halottnak, hanem az élőknek is. A יהא szó ezeken felül búcsúvétel a halottól. Pogány sírfeliratokon található: χαῖρε, ugyancsak zsidó feliratokon,

¹ Corpus Inscriptionum Graecarum 9910; Berliner, Geschichte der Juden in Rom I, 115a; Vogelstein—Rieger, Geschichte d. J. in Rom I, 471, 94. szám.

² Klein, 54. lap, 163. és 181. szám (99. lap). Egy 688-ból eredő narbonnei sírkövön is.

nemcsak Rómában, hanem Jaffában is.¹ A héber שלום megfelel a görög χαίρειν-nek.

Hogy a שלום szóban nem a békés pihenés kívánságát fejezték ki, következik talán abból is, hogy a héber feliratok összekapcsolják egy másik akklamációval, amelyben a jámbor kívánság már benne van. A 2. század közepéből származó görög és héber sírfeliraton,² amely Rabbi Judan kóhén Berabbi-é, olvassuk ezt a formulát: נח נפש שלום. Egy másikon,³ amely Judan Rabbi Tarfon Berabbi fiáé, pedig ezt: נח נפש. וברנו לברכה שלום. Csak נח נפש van egy nazarethi ossuáriumon.⁴ Végül egy márványtáblán⁵ egy Jeruzsálemtől északra eső sírból ezt נח נפש, ami = נח נפש. A nyugodt pihenés már ki lévén fejezve ebben a két szóban, a שלום csak a búcsú szava lehet.

A harmadik eulógia לברכה זכרנו előfordul teljes alakjában a monteverdei katakombba egy márványtábláján. A görög felirat így hangzik magyarul:

*Itt fekszik
Makedonis
a héber, Caesarea
Palesztinából,
Alexandros fia.
Az igazságos emléke
áldás, Békében
nyugodjál.⁶*

A bennünket foglalkoztató eufémia görögül így hangzik:

Μνήα δεικνύει εἰς εὐλογίαν.

Bees idéz a római Vigna Randanini katakombából még két példát, csak hogy a másodikban az utolsó két szó helyett εὐσεβὴς ἐκχωρεῖν áll (108. lap). Deissmann (u. o.) azt bizonyítja, hogy a mi szövegünk Példabeszédek 10, 7. versének לברכה זכר צדיקים és Aquila fordítása, míg a másik forma, amely keresztény sírfeliratokon is előfordul, a Septuagintáé. Még fontosabb az, hogy már 1. Makkab. 3, 7 is azt mondja Juda Makkabiról: ὁ μνημόσυνον αὐτοῦ, εἰς εὐλογίαν.

¹ Klein, 138. szám (48. lap), 148. (50).

² Klein, 110 (36. lap) Jaffából.

³ Ugyanott 154 (39).

⁴ Ugyanott 166 (56).

⁵ Ugyanott 175 (88).

⁶ Müller—Bees, 118. szám, 107. lap.

Ez a tényállás, amelyből az következik, hogy már 100-ban időszámításunk előtt alkalmazták a זכר צדיק לברכה eulógiát héber nyelven, amelyen az 1. Makkabeusok könyve írva volt. A palesztinai sírfeliratból látjuk, hogy rövidített alakban לברכה זכרנו körülbelül 350 évvel később alkalmazták. Palesztinán kívül egy palesztinai ember sírfeliratán szintén a 2—3. századból a teljes formulát látjuk, épúgy azonban keresztény sírfeliratokon is, mint láttuk.

Zunz az irodalom alapján azt mondja, hogy a זכר צדיק לברכה „először a 10. században lép fel” (Zur Geschichte und Literatur 324. lap). A אהרן נח formuláról Zunz (340) azt konstatálja, hogy a palesztinai talmud az ősről használja, későbbiek az atyáról is. Azután ezt mondja: „(נח נח) findet sich nur bei den Karäern, zuerst bei Hadasi und als stehende Formel, dem דל ähnlich, bei Aaron ben Elia”. A אהרן szó egymagában a középkorban nem található, csak összetételben. Így a patriarcha említett imája יי אהרן, vagy יי אהרן השלום s hasonló (Zunz, Zur Geschichte 347). Az ezsaíasi vers (57, 2) változatait feljegyző Zunz 349—50, legrovidebb יי אהרן a római Machzorban.

Levonhatjuk a tanulságot. Nincs minden a talmudban, ami korában szokásos volt. Ami a középkori irodalomban található, lehet 1000 esztendővel régiebb, mint az a könyv, melyben először fellép. Kiváló példa a זכר צדיק לברכה és זכרנו לברכה, amely a Szentföld, a Diaszpóra és a kereszténység ókori emlékein egyaránt található, a zsidó irodalomban pedig először a 11. században lép elő.

Egy másik példa is mutatja azt, hogy a talmud nem hű tükre a nagy zsidó életnek. A talmud a 3. századig nem jelzi azt, hogy ki tartozik a papi rendhez. A régi írástudóknál csak következtetés útján állapítható meg, hogy kik voltak kohaniták, vagy leviták. Oly kimagasló alaknál, mint pl. Jóchanan ben Zakkái, is kétes marad, hogy pap volt-e. Ezzel szemben a feliratok mellett tesznek tanúságot, hogy a pap díszjelzőt kitétték a név mellé. Így találjuk a monteverdei feliratokban 5-ször, még pedig Judás a pap (= Áron családjából való) (98. szám); Julianos a pap (152); Judás és Josés archonok és papok és testvérek (113); Maria a pap leánya (123) és végül Gaudentia a papnő (35). Zsidó feliratokon εἰρησα (így) eddig nem találtott. 184 felirat között öt nem kevés és azt mutatja, hogy a talmud tilalma ellenére papok is kivándoroltak. A szentföldi feliratok közt a papok még nagyobb számmal vannak képviselve. A gazdagok és előkelők a papok

lévén tőlük több sírfelirat maradt meg. A Klein által összegyűjtött sírfeliratok első számai papoktól erednek, habár a sírfeliraton nincs jelezve. Így a Jesébab és Bené Chézir család papi családok voltak. Ki van írva בנה דברן *sepsus* a következő számokban: 63a, 110, 137. Az utóbbinál hozzá van téve: Egyiptomból.

A palesztinai feliratokon az is található, hogy az illető levita, még pedig görög feliraton (Λευιτης 12¹. szám), máskor pedig az, hogy Lévi fia (υιος Λευι 129. szám).¹ A római feliratokon Levi egyszer sem fordul elő, sem mint jelző, sem mint név. A palesztinai zsinagógai feliratokon a Levi mint név háromszor fordul elő, egyszer pedig mint jelző. 8. szám. (Klein 79. lap): יהושע הלוי בן לוי, továbbá 10. és 14. szám.

De térjünk vissza az akklamációkhoz. Az egyik feliraton így hangzik: „A szenteknél legyen az ő nyugalma“ (62. szám). Ez magában áll, mert a hasonló feliratokban nem a „szentek“, hanem az „igazságosak“ említetnek, nem *δίκαιον*, hanem *δικαιων*. Müller-Bees (65. lap) négy görög és egy latin példát említ. A szó annyira meghonosodott, hogy a latinban is megtartatott: *dormitio tua inter dicais*. A héber nyelv a jámbor embert צדיק szóval fejezi ki és ennek aequivalense a *δικαιος*. Szent a talmud nyelvén csak az, ami a szentéllyel és a papokkal függ össze. Az egyetlen kivétel I. Juda patriarcha, aki „szent tanítónk“ nevet kapta. Keresztény misékben és innen keresztény sírfeliratokon gyakran található a mi formulánk és pedig szintén az „igazságosok között“ kitétel, ami a zsidó formula átvételének biztos jele. Előfordul a mi feliratunkban egy asszonyról mindkét jelző: „szent és igazságos“ (7. szám), de Müller—Bees sok példát hoz fel más sírfeliratokból mindkét jelzőre.

„A szentek közt legyen nyugalma“, a halottért való ima, már nem kívánság, mint „Békében nyugodjék“, hanem igazi rövid ima. Ez az ima mai napig meg van a zsidó halottért való imában, az ismert „Él mólé rachmim“-ban. Így hangzik magyarul: „Táláljon nyugalmat a Sechina (= Isten) szárnyai alatt, a szentek és tiszták osztályában.“

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Hitközségi alkalmazottak drágasági pótléka a Nagy Napoleon elleni háborúk után.

Kempner Áron már élemedett korú férfiú volt, amidőn 35 éves tatai rabbi működése idejében hívei 1808-ban zsidóbíróvá (hitközségi elnökké) Singer Izsákot választották meg. Singer Izsák mindenkivel békességben élén, tisztségét több éven át megtarthatta. Működése ötödik esztendejében, 40-ik tatai rabbisága évében, 1813-ban susáni kis purim napján elhunyt Kempner Áron áldásos szent élet után. Az elárvult papi széket a hívek azonnal betölteni kívánták. Ezen cél elérésében a legtöbbit Singer Izsák, mint a hitélet feje fáradozott. Mivel többszörös összeköttetése volt a nem messze fekvő Pápa városában, megismerkedett az ottani rabbisági úlnokkal, Kutna József dájánnal, aki előbb Bakonybankon¹ (Veszprém megye), majd Asszonyfán (Győr megye) lakott, később mint teleki rabbi működött. Megtudta róla, hogy szentéletű, jámbor tudós és midőn a tatai hívek szintén meggyőződtek erről, már ugyanazon esztendőben tamuz 13-ikán rabbijukká választották. Fizetését 300 forintban állapították meg egy esztendőre, szabad lakást kap, továbbá minden prédikáció után 2 forintot.² Ennek alapján az ujonnan megválasztott rabbi elfoglalta hivatalát. Javadalmazása ebben a korban megfelelő lett volna — békeidőben. Azonban a Napoleon ellen indított folytonos háborúk³ oly drágaságot idéztek elő, hogy már néhány hónap mulva a hitközség előjárósága belátta, hogy ebből a fizetésből a rabbi meg nem élhet, sem pedig Koppel kántor a 131 frt 40 kr.-nyi, sem Salamon szolga 100 frt, sem Dávid szolga 89 frt 20 kr.-nyi évi dotációjukból. Ennek következtében mind a négyüknek egyszerre nyilvánított kérelmére a hitközség vezetősége drágasági pótlékot állapított meg mindegyiküknek 1814. tévés 24-én. Még pedig a rabbinak 150 frtot, a kántornak és Salamon szolgának külön-külön 75 frtot, Dávid szolgának 25 frtot.⁴ A drágasági pótléknak ezen arányban való felosztását befolyásolták az illetők társadalmi pozíciója, szükségletei, illetőleg családi körülményei.

¹ Birtokban levő végrendelete szerint.

² Rabbialkalmazási levele szerint, mely szintén birtokban van.

³ A gazdasági válság és a nagy drágaság még a waterlooi csata után is jó sokáig tartott és keserves megpróbáltatással járt.

⁴ A tatai hitközség levéltárában levő egyik okmány szerint.

¹ Klein 165. szám Levi bizonyítalan.

Azonban a háború furiái nem nyugodtak és a drágaság folyton-folyvást emelkedett. A rabbi és a hitközségi alkalmazottak nem tudtak fizetésükből megélni. (Mint ma sem.) A hitélet vezetői ezt belátták és óhajtottak is rajta segíteni. Mindegyiküknek újból felemelték fizetésüket. Elannnyira, hogy 1816-ban már — Dávid szolgálát kivéve — mindenki megkétszereződött a három évvel ezelőttihez viszonyítva. A rabbié volt 600 frt, a kántoré 281 frt 36 kr., a templom-szolgáé 250 frt, a schulklopféré 149 frt, az özvegy papnéé 100 frt.

De ez a megduplázott összeg sem volt elégséges. És a midőn 1816. október 13.-ikán az előjáróság a választmánnyal együttesen gyűlésezett, megállapítást nyert egyhangu határozattal az a meggyőződés, hogy az összeseknek újabb drágasági pótlék jusson osztályrészlül, 48 férfiú 745 frtot ajánlott fel erre a célra, mert az eddigi fizetés még kenyérre sem elégséges.

És midőn egy hét-mulva október 20.-ikán újból tanácskozást tartottak e tárgyban, azt határozták, hogy nemcsak a rabbiról és a hitközségi alkalmazottakról óhajtanak gondoskodni, hanem még a szegényeknek is kívánnak segíteni. Mivel a rabbi nemrég két leányát férjhez adta és ez által adósságba verte magát és neki van a legkevesebb mellékjövedelme és a legnagyobb szükséglete, a papnak jusson a legnagyobb összeg: 350 frt. A kántornak 120 frtot szavaztak meg, a templomszolgának 110 frtot, a schulklopférnak 60 frtot, az özvegy rabbinnéknak 50 frtot. Ezen összeg 690 forintot teszen, a fennmaradt 55 frtot a helység szegényei között akarták kiosztani. Később az egész összeget 800 frtra kerekítették ki és a szegényeknek 110 frt jutott. A mai viszonyoknak megfelelőleg ez talán 200.000 koronát is jelent, mert akkor a pénz vásárlási értéke a mai árakkal szemben 200, esetleg 300-szorosra is tehető.

A pénzt önkéntes adományokból teremtték elé, azonban lehetőleg az adókulcs figyelembe vételével. Voltak olyanok is, akik ezen kulcsot nem tartották magukra irányadónak és azon felül adományoztak, hogy a kevésbé tehetőseket megkíméljék. Csak egy ember akadt, aki ezen kötelezettség alól kibújni akart a rabbival érzett ellenszenvből. Ebből per keletkezett vele és még egy hitközségi taggal, mint az alábbi 1816 dec. 30.-áról kelt okmányokból kitűnik, melyek a tatai hitközség levéltárában vannak.

Heute den 13. Oktbr. 816. bei Versammlung der Vorsteher samt ausschuss Männer und ersten Contribuenten und mehrere

übrigen haben uns einstimmig Resolviret wegen der sehr grossen Theirung und bedrengten zeiten eine freiwillige Jedoch nach Proportion unser Accessial Zahlung, Suma Geld zu samlen und nach eingang unserem Gemeinde dienern eine Theirung zu Lage gegeben werden Solle und Muss.

Isac Singer	50.—	Lotum	527.—
Joel Gold	27.—	Hirschel Mandel	5.—
Moises Oblat	27.—	Hirschel Mandel 2-ter	10.—
Israel Langheim	30.—	Abraham Kelner	2.—
Emanuel Nicolsburger	20.—	Marcus Schlesinger	2.—
Wolf Singer	40.—	Frantz Kaufman	11.—
Markuss Singer	25.—	Steinfeld	10.—
Lobel Eisler	25.—	Abraham Haker	5.—
Nathan Singer	20.—	David Baitum	12.—
Isac Beutum	25.—	Wolf Gerstel	33.—
Frantz Singer	25.—	Joel Arenstein	2.—
Nathan Ofner	26.—	Marcus Lobel	2.—
Abraham Wessel	20.—	Abraham Trey	2.—
Gabriel Wessel	21.—	Jacob Singer	20.—
Michael Wessel	11.—	Moises Wolfinger	20.—
Michael Gans	20.—	Frantz Oblat	15.—
Isac Gans	8.—	Abraham Nobel Sömle	15.—
Abraham Kämpfner	20.—	Marcus Pferschner Oroszl.	15.—
Abraham Polak	20.—	Abraham Nobel Obergala	10.—
Joseph Oblat	22.—	Marcus Scheiber Banhda	15.—
Isac Singer	16.—	Isac Hahn	10.—
Abraham Raditz	10.—	Lazar Hahn Kaik	10.—
Samuel Brunschweig	5.—	Lobel Oblat	2.—
Phillip Berger	4.—	Sallamon Pserhof	20.—
Adam Berger	10.—		f. 745.—
	f. 527.—		

Heute den 20-en Oktober 816. haben ende unter fertigte Nacheingang den grössten Theill von obiger Suma Calculiert und gefunden, nach dem der Raabiner dem grössten gebraucht benöthiget, besonders da er auch Schohn zu sehr sich ein geschuldiget hat, haben also für Recht und billig gefunden folgende Vertheilung zu machen:

Dem Raabiner	f. 350.—
Schulsinger	120.—
Gemeindediener	110.—
Schul Klopfer	60.—
Der Alte Rabinerin	50.—

f. 690.—

Der über Rest von obiger Suma wird nach einsicht an unsere armen ver Theilet.

Isac Singer, Abraham Kämpfner, Moises Oblat, Abraham Haker, Abraham Kelter, Abraham Polac, Israel Langheim, Samuel Brunschweig, Löbl Oblat, Hirschl Mandl, Wolf Singer, Nathan Singer, Marcus Singer, Marcus Löbel, Adam Berger, Isac Beutum, Phillip Berger, Joel Arnstein, Frantz Singer, Isac Ganz, Abraham Raditsch, Jacob Steinfeld, Frantz Kaufmann, Hirschel Mandl, Joseph Oblat, Sallam. Pserhofer.

Unterhängiste Relation.

Nachdem unser Rabiner und Gemeinde diener die Gemeinde angegangen und mit Weinen und Klagen sich besprochen, dass sie bey gegenwärtigen bedrengten und Theiern zeiten von ihre gehalt, nemlich der

Raabiner Jährlich mit	f. 600.—
der Schulsinger	281.36
der Gemeinde diener	250.—
der Schulklopfer	149.—
die alte Rabinerin	100.—

kaum hinlängliches Brod verschaffen, können, wir haben uns also zu diesem ende dem verflossenen 13. October, nemlich vorsteher und ausschuss Männer samt erstern Contribuenten und andre mehr, im Gemeinde Haus versammelt, um sich zu beratschlagen, wie und auf welcher art wür erstlich unsere Gemeinde dienern eine Theierungs zu laage geben können, und dan auch wan möglich unsern Haus Armen etwas wenigens geben zu können, wie wür auch die Vorschrift von andere Juden versamlungen Haben, dass sie Ehnliche wolthaten ausüben, Einstimig beschlossen wür gegen, C. 7. bis 800.— fl. zu samlen und nach eingang dessen selber nach gutbefunden, und an die mehr benötigten von unsere Gemeinde dienern zu vertheillen. Es wurde daher der Verschluss gemacht, diese Suma nuhr von wohl habenden zu nehmen, Jedoch solle sich Jeder fahsioniren was er geben will, und zwar nicht viel weniger als unser Accessiell Repartition, welchen wür zum Schlissel an genohmen, wohl aber kan und darf jeder auch mehr geben wan er will.

Nun wurde zum Geld samlen geschritten, und bei ligende Suma Theils fasionirter Theils Repartirter zum eincassiren fest

gesetzt und Je Ehender Je lieber, damit sich die Gemeinde diener ihr Winter Brod verschaffen können — nicht einer war da (die abwesenden aus genohmen) der nicht auf der Ställe seine verwilligte, oder sich von der Gantzten Gemeinde auf sich Repar-tirende Suma zu zahlen geweigert hätte. Viell mehr, haben mehrere um die Suma ausgiebiger zu machen und die Gemeinern und Ärmern zu verschohnen, auch um 5.10. bis. 15 f. mehr Gezahlet, als sie nach dem Accessiell Schlissel hätten zahlen müssen und da der grösste Theill bis zum 20-ten verflossenen October Schohn eingegangen ist, haben wür eben bey gantzer Gemeinde Versamlung Resolviret und festgesetzt die Vertheillung auf folgender arth zu machen.

Nemlich da der Raabiner jetzo zwey Kinder verheirathet hat und sich dadurch zu sehr in Schullen vertieft und ohne dis die wenigsten accidens einkünften hat, und den grössten gebrauch

benöthiget an ihm also zu geben	f. 350.—
dem Schulsinger	120.—
dem Gemeinde diener Sallamon	110.—
dem Schulklopfer	60.—
der alten Rabinerin	50.—
	f. 690.—

in Suma. Jeder (bis auf einigen) war auch widerum zu dieser Vertheillung zu frieden, und Jeder eigenhändig unter Schrieben, jedoch dass der über rest, an unser armen Vertheillet werden solle. Nun ist auch die Vertheillung Schohn geschehen.

Der Nathan Ofner der Reichste unser Judenschaft, war selber bei dieser Geld Samlung und sich die Suma mit 26 fl. zu zahlen sich verpflichtet, nun aber hat er seiner gewohnheit gemäss sich imer unzählige mahlen fordern zu lassen, sich auch Jetzt durch unsern Wein Richter eine Graume zeith fordern lassen und endlich sein gewaltthätig und unrechtmäsige unter nehmen zu folge, die zahlung gantz verweigert, wo er rechtmäsige als mit Glied und der die Gemeinde diener so guth wie andere braucht, auch die Gemeindelast mit tragen zu hälften verpflichtet ist, allein die Bosheit (die er Villeicht jetzo Schon bereut) durch zu setzen, macht und gibt ungegründete ursachen vor, lies dem Richter unähmliche antworten zurücksagen, ich aber dessen Rückantworten und unzählige Vorderungen miede, habe als Richter und Incassator im

nahmen der Gantzen Gemeinde, zur Excecution Schreiten müssen, aber nicht aus feindschaftlichen absichten, ich habe mir durch 8 Jahre meines Richter amtes nicht einen eizigen Feind zu gezogen selbst dem Ofner nicht, alles dieses Hat sich der Ofner selber zu zu Schreiben, weill Jeder Klar einsihet dass ihm nicht wegen die 26 fl. zu Thuen ist, sondern blos der Gemeinde Verdruss zu verursachen zum Grunde hat. Wass der Ofner glaubt, dass von diesen Geld auch an solchen gegeben wurde, die es auf Putz verwendeten wissen wür nicht wer dieser sein kan, glauben aber weill der Ofner dem Raabiner kein guter freund ist, villeicht er an dessen Weib ein flanel Gewandt gesehen und er dieses so auf genohmen, wür versichern aber dass nicht nuhr der Raabiner Mangel an Mittel dazu hat, sondern auch das weib von der art nich ist die sich häufig Putzt, sondern sich nuhr der Juden Gemeinde zu Ehren sich auch nich zerfetzt und zerlumpt kleidet, aber weit entfernt vom überfluss und das bischen fetzwerk bekommt sie von ihren althern aus Pápa.

Es gelanget daher unser gantz unterthänigste bitte Seine Hohe Gnädige Herrschaft, Geruhen der Juden Gemeinde Vorstehern samt ausschuss Männer, ihre von der Hohen Herrschaft selbst eingereimte Schriftliche Gerechtigkeit was selbe Schliesen im Wege der Gerechten sache, solche aus recht erhalten zu lassen gnädigst geruhen.

Auf welchem bite und Hohe Gnade sich getrösten

Euer Hohen Gnädigen Herrschaft

Totis den 30. December 816.

Unter Thänigst bitende

Jsc. Singer Juden Richter
in Nahmen allen übrigen.

Zweitige Theierungs zu laage war unausbleiblich, den Jeder Gefühlwolle Mensch muss selber das einsehen Haben bei gegenwärtigen Theieren zeiten wie Schwehr daraus zu kommen ist zum Beispiel

der Raabiner Jährlich mit	f. 600
der Schulsinger	281.36
der Gemeinde diener	250.—
der Schulklopper	149.—
die alte Raabinerin	100.—

Der Juden Richter der aber unzählige mahlen von denen Gemeinde dienern mit Klagen und Weinen über laufen würd, wie sie darben und hungern, und mit ihrem Gehalt kaum Trocknes Brod Essen können, wass bleibt einer Gemeinde anders übrig als ihre Diener wenigstens halbwegs zu erhalten.

Zu diesem Ende Haben wür Gemeinschaftlich diese zu laage auf dem Wege unser Accessiall Repartition — (Jedoch freiwillig, kann Jeder auch mehr aber nicht weniger geben) gemacht und die Vertheilung vollgezogen, nicht immer war da, der über dieser Billiger Handlung Gemurt, vielmehr wohl gefallen daran gefunden, der beweis davon, dass Vielle mehr gegeben als ihr Schuldigkeit war.

Der Nathan Ofner der Reichste unter unser Judenschaft aber auch der Geizigste und gefühlloseste, der selten seine wenige zahlungen ohne der Gemeinde Vedruss zu machen, gezahlet, braucht aber die Gemeinde dienern so gut und beinahe noch mehr wie andere, und trägt weniger als der Gemeineste, der Gemeinde bey, war selbst bei dieser Repartition hat sich selber seiner Suma mit 26. — f. eine schreiben lassen, wo er doch recht Mässig mehr hätte zahlen sollen, dass er sich nach der Hand den Joel Gold zum nicht zachln verleithen liess; ist klar und offen und ein solcher Geitz Hals braucht Ja auch nicht viell dazu.

Warum aber der Joel Gold selber nicht zahlet, der eben seine einwilligung zur Repartition gab, ist die ursach, weill die Vertheilung nicht nach seinem Geschmack und Stiel, nur Rache Girigen ursachen, wo doch bei einer solchen Wohlthat alle feindschaft beseithiget werden muss, besonders wo der Stimme mehrheit nach gegeben werden muss, der Gold hätte mehr gehabt zum nicht zahlen hat aber nur einen einzigen Narren an Ofner gefunden.

Es gelanget daher unser unter Thänigste bite eine Gnädige Herrschaft geruhen einen sowohl als den andern zu dieser Zahlung an zu halten, da auch Jeder einer sowohl als der andere dazu verpflichtet ist, auf welcher bite und Hohe Gnade sich getröstet.

Euer Gnädigen Herrschaft

Totis den

Tata.

Unter Thänigst bitender Vorsteher

Jsc. Singer Richter
in Nahmen aller unterfertigten.

Dr. Goldberger Izidor.

IRODALOM.

A palesztinai zsidó feliratok.

Tanulságos és hasznos munkát irt Klein S. kitűnő munkatársunk a szentföldi feliratokról, amelyben az ossuariumok, sírok és zsinagógák feliratai gyűjtettek össze (Jüdisch-Palästinisches Corpus Inscriptionum (Ossuar-, Grab- und Synagogeninschriften), *Wien—Berlin*, 1920. R. Löwit.) Térhiány miatt meg kell elégednünk egy rövid bemutatással. A munka két részre oszlik: I. Ossuar- és sírfeliratok (8—62), összesen 175, héber, aram, görög nyelven. Főképp Jeruzsálemből (107 darab), azután Jaffából és más helységekből. II. Zsinagógai feliratok (63—87), összesen 16. Judeából 5, Galileából 8, Keleti Jordánországból 3. Következnek pótlómegjegyzések, Dalman észrevételei, két index. Nem sok az egész Ez is annak tulajdonítható, hogy Palesztina nagyon exponált helyen fekszik, állandó csatátér volt, előbb politikai, később felekezeti harcok között, valamennyi pusztított. A zsidó nép nem volt „das unmonumentalische Volk,” ahogy mondják, hanem szegény és szerencsétlen. Siremlékekre nem telt és biztosnak tartom, hogy ez egyszerű feliratok is a nép előkelőitől erednek. Ez már abból is következik, hogy egész családok állíthatók össze: Jesébab, Kallon és Chesir család. Több jel arra mutat, hogy papi családok, vagyis arisztokraták. Érthető ebből, hogy neveik jórészt görögül is odaíratk, vagy csak görögül. A legrégebb sírfeliratok a „Rabbi” címet nem mutatják, a 14. szám alatt (21. lap) ellenben találjuk az אבא címet, amely a templom fennállása idején használatos volt. A sírfeliratok csak a puszta nevet tartalmazzák, mint a római zsidó katakombákban, legtöbbször az atya neve nélkül.

Az atya nevét is, úgy látszik, leginkább akkor tették oda, ha a nélkül nem volt az elhunyt személye meghatározva, már t. i. a kortársak előtt sem. Juda, Jóchanan, József, Simon szintelen gyakori nevek, hozzátették tehát az atya nevét is, ellenben Juda az írástudó (vagy borbély, 23. lap) már meghatározott személy. Igaz,

hogy egyszer Juda bar Eleazar, az írástudó is előfordul (10. sz., 19. l.). Hogy ebben a korban az írástudókat már חכמים-nak nevezték és nem סופרים-nek (19. 4. j.) áll ugyan a tannaiták terminológiájáról, de nem áll a nép nyelvéről, amely szófért mondott és nem Chachamot. Kétségtelenül egybe is folyt, — a notarius rendszerint tudós is volt. A jaffai sírfeliratok többsége görög nyelvű, a tengerparti városban a köznyelv a görög volt, a nagy világ nyelve. Többször található a „Rabbi” cím (36., 39., 77., 84. lap), egyszer azonban „Ráb” is: רב דנא (30. lap, 2. sor), ami Palesztinában nem volt járatos. Az egyik sírfeliraton görögül áll „Rabi Juda”, de héberül kétszer רב יהודה הנבון (t. i. a „Rabbi”), melyeket Klein „rabi”-re egészít ki, minek helyességét azonban Dalman joggal vonja kétségbe.

A zsinagógai feliratok közt van egy 11 soros, melyet egy török gránát hozott napfényre ed-Dok faluban (Jeriho mellett). A mozaik padlóba volt bevésve aram nyelven egy emlékfelirat „Binjamin parnasz”-ról, azon felszólítással, hogy adakozzanak „e szent hely számára”. Így kezdődik (69. lap):

דביר לבב

בנימין פרינסה

בר יוסה

Az első két szó az állandó formula. található a 4. és 5. és 12. számban is. Előfordul héberül a talmudban (Sabbat 13b): וזר Vannak görög zsinagógai feliratok is. A nép jórésze Palesztinában magában görögül beszélt. Innen érthető a sok görög felírás. — Különösen Jaffában, a tengerparti városban. Rabbiknál is odaírták görögül a nevet, úgy, hogy a sírfelirat görög és héber. De térjünk vissza a zsinagógai feliratokra. Az említett Binjaminnak szóló adakozásra szólítja fel az embereket, és azt mondja, hogy aki ad: „akár aranyat, akár ezüstöt לה מקמה לה בן כל מקמה לה” szónak nincs értelme. Talán מדה állt = valami dolog. (69. lap.) Hogy egy ókori zsinagógai feliraton רי יודן די לה állt volna, vagyis a rabbi szó rövidítéssel lett volna kifejezve (84. lap), nagyon kérdéses.

Az egyik sírfeliraton (43. szám, 24. lap, 1. sor) a vég P helyett a rendes פ áll: פרינסה Klein utal Kaufmann megjegyzésére (Ges. Schriften III. 515.), ki a marokkói kéziratok ilyen szokására utal. 1894-ben megjelent „Tanulmányaim”-ban 87. lap a talmudból magából bizonyítottam, hogy a második században még vegyesen

használták a kétféle betűt (német kiadás Zur Einleitung in die H. Schrift 101). A felirat ezt az állítást megerősíti. — 68. lap 1 jegyzetben utal K. a M. Zs. Szemle 1900. évfolyamában közzétett cikkemre az ó-héber írásról. Ugyanez az értekezés megjelent a Kaufmann-Gedenkbuchban, az idézett főhely ott az 52. oldalon található. Külön köszönet illeti meg szerzőnket, hogy a M. Zs. Szemlét illő figyelemre méltatta. Nem állítható minden magyarul tudóról.

Klein szép és hasznos munkát végzett, amiért nagy köszönet jár neki.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Az ókori Egyiptom papsága.

Nagy Sándor reform. lelkész.

Budapest, 1917.* 33 l. 8°. A szerző kiadása.

Csak most jutott birtokomba Nagy Sándor értekezése; azt hiszem, tudományos munkáknál négy esztendő nem mulatja a divatját.

Szerző három fejezetben számol be az egyptologia kutatásairól eléggé áttekinthetően, világosan. Az első fejezetben szól a templomról, — hat nűter — *isten háza* a neve, eredetileg egy-egy isten székhelye, később egy triasznak, amely vagy atya, anya meg gyermek mint pl. Ammon, Mut és Khonsz Thebában, vagy isten két istennővel m. pl. Elephantineban Khnum, Satisz, Anukisz. (6. l.)

A szertartás leírása után kiemeli, hogy az egyptomi szerette az istenség megjelenését, a körmenetben való bemutatását. A hivatalos vallásos felfogás — szerző szerint — két tényezőt ismert: királyt és istenséget. A király alapítója a templomnak; ezt kifejti; hogy az istenség a faraó istene, ezt nem fejt ki. Csak nem bizonyítéka ennek, hogy a király a domború műveken és feliratos képeken az áldozó.

A második fejezet (9—21) első soraiban megvan ennek a magyarázata: Az Ó-birodalom idejében azt találjuk, hogy az egyes megyék helyi isteneinek főpapjai maguk a kormányzók, akik a

* Értekezések a Kelet ókori népeinek történetéből. Dolgozatok a budapesti kir. magy. tudományegyetem egyptologiai intézetében. 2. szám.

királyi családból származtak legtöbbször, vagy rokonságban állottak azzal.* (9 l.)

A papság befolyása attól függött, hogy a templom a faraó székhelyén van-e; az V. dinasztia korában Rá isten papsága a befolyásos és győzelmes. „Rá a napisten volt. Diadalrajutása arra indította a többi papságot, hogy a napisten dicsőségéből részt kérjen a saját istenei számára . . . Szebek isten papjai istenüket Szebek-Rának nevezték el, Amont Amon-Rának stb. Ebben a változásban már megtaláljuk a pantheistikus--napmonotheismus (sic!) kezdetét, amely később az új-birodalom idejében IV. Amenophis (Khu-n.-aten) személyében oly bámulatra méltó magaslatra jutott.“ (12.)

A Középbirodalom végén papi kollegium képezi ki a papokat; a kollegium tantárgyai: geometria, matematika, irodalom, astronomia, iurisprudencia, medicina és a „szimbólumok filozófiája.“ Ez utóbbit szerző megmagyarázhatta volna e helyen, nem a 29. l.

Papi testületek keletkeztek egységes szervezettel; feje a thébai Ámon-templom főpapja; a papi lett a harmadik rend. Idővel a templom kincse és vagyona rendkívül nagy befolyást szerzett a papságnak az ország belső és külső politikájának intézésében. (15. l.) E hatalmas túltengés reakciót váltott ki; e reform IV-ik Amenhotep nevéhez fűződik: Ámon és kultuszát degradálta. A reform IV. Amenhotep halálával megszűnik, Ámon papsága megint a befolyásos, „a dinasztia kora a főpap kezébe lett téve.“ (18. l.)

A második fejezet inkább ó-egyptomi Investitura-harc leírása. A papságról és teendőiről a harmadik fejezet szól. Érdekes Bekenchonsz Ámon főpapjának önéletrajza (21—22.). A magasabb papság rangfokozata: 1. Mer-hen-neter, isten szolgáinak előjárója, 2. Hen-neter, isten szolgája, (azaz próféta). 3. Átef-neter, isten atyja. 4. Uáb, a tisztá, rendes megjelölése a szolgálattevő papoknak. 5. Kher-heb, a könyvhordozó vagy templomi írnok és 6. Szes-szet-neter, a Szentiratok írója. A kultuszhoz tartozó nélkülözhetlen cselekmény volt az *ének* művelése . . . mint énekesek különösen a nők szerepeltek (31—32. l.).

Alacsonyabb rendű papságról is szól szerző, de a felsorolt pastoforoi, (a szobrot tartalmazó szekrény hordozói), kómasztai, neókoroi és hypurgói toisz theoisz, (szerző még fordításra érdemesnek sem tartja), nem voltak papok, hanem templomszolgák.

Ha jövégigtekintünk a hierarchia fokozatain, felvetődik sok

bibliai kifejezés pl. Móz. I. 45,⁸ וַיִּשְׁמַע אֶבְרָהָם מִזֶּה Móz. II. 15. 21. a dainok Mirjam, 24,⁴. Mózes leírja Adonaj minden szavát, felolvassa מִסֵּפֶר הַבְּרִית u. o. 7, s hordozható frigláda u. o. 25, ¹⁰—¹⁶; templomszoigák מִתְּנִים királyok II. k. 22, 3. הַסֵּפֶר . . . שְׁבִי stb., יְשׁוּעָה הַגִּבּוֹר u. o. 141.

Az egyptologia még sok borsot fog törni az elméleti biblia-kritikusok orra alá és igazolni fogja sok tekintetben a zsidó tradíciót.

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

IRODALMI SZEMLE.

Az eleven „The Jewish Publication Society“ Philadelphiában, melynek több kiadványát e helyen már ismertettünk, legujabban közrebocsátotta *Dubnov S. M.* orosz-zsidó historikus munkáját: „Az orosz és lengyel zsidók története a legrégibb kortól a jelenkorig“, melyből eddig csak a III. befejező kötet van kezünkben (*History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the present day. Vol. III. Philadelphia 1920*). A fordítást az orosz eredetiből az azóta Ukrainában tragikus módon meghalt *Friedländer I.* eszközölte. Az előttünk fekvő kötet II. Miklós cár trónralépésétől a háboru első évéig terjed, felölelve az egész mű XXXI—XXXVII. fejezeteit (1—170. lap). A bibliográfia és az index, mely az egész műre vonatkozik, 240 lapra terjed. — Mindössze 30 évről van szó, de a szenvedést nézve, mely ebben az emberöltőben a zsidókat érte, 300 év is lehetne. A zsidóüldözés, mint a világraszóló események mutatják, nem menthette meg a cárizmus regimejét. Dubnow nyugodt, a tények elbeszélésére szorítózkodó előadásából is megrázó kép tárul elénk, amelyent a középkor is ritkán festett. A logika, melyet a gyűlölet sugallt, a tanács, melyet a harag adott, hibásnak bizonyult és megbosszulta magát. Nagyon gyorsan és igen keserűen. Csodálatos, hogy az orosz és lengyel zsidóság az elnyomás dacára szellemileg regenerálódott. A modern héber és jiddis nyelvű irodalom felvirágzása épen erre a korszakra esik. A XXXII. „A nemzeti felébredés“ című fejezet 5. és a XXXVII. fejezet 5. alfejezeteiben ennek az irodalomnak vázlatát adja Dubnow. Ebből látjuk, hogy az orosz nyelvű zsidó irodalom is mily nagy terjedelmet öltött. D. már ismeretes, mint történet filozófus, ami jelen munkájában is mutatkozik. Legujabban

hirdetve lett ugyanezen szerzőnek egy német nyelvű munkája, amely a zsidók történetét 1789-től napjainkig fogja előadni három kötetben. Általános ítéletet a jelen műről csak akkor tudunk majd mondani, mikor az első két kötet is a kezünkben lesz.

Sittenlehrer von Dr. Zunz. Mit Anmerkungen von I. Elbogen. Frankfurt a. M. 1921. I. Kauffman, 46 lap, 8°. Zunz „Zur Geschichte und Literatur“ c. művének 5-ik fejezete szemelvényeket ad a középkori zsidó erkölcsitanítók munkáiból. Ezt a fejezetet lenyomatták újra Zunz összegyűjtött munkáiban. (*Gesammelte Schriften I. 60—85*) és most újból kiadta Elbogen, kiegészítve a szerzők illetve munkáikra vonatkozó felvilágosító jegyzetekkel. Összesen 11 szemelvény van együtt 1050—1500 időkből. Nem bölcséleti ethika, hanem gyakorlati útmutatások a jámbor és erkölcsös élethez. Hatásukban a bölcselkedő erkölcsiant felülmúlták. Szép példái az elnyomott középkori német zsidók megható emberszeretetről *minden ember iránt*, igazságos gondolkodásukról és istenes életükről. Nem hisszük, hogy elnyomott néposztály köréből máshol ily tanítások felhangzottak volna. A német zsidók jámborsága az egész zsidóságban hires volt.

Wiener H. M. The Law of Change in the Bible (K. I. a Bibliotheca Sacra 1921-ik évfolyamából). Ebben a 32 lapos értekezésben szerző azt a kérdést tárgyalja, hogy meg volt-e változtatható bibliai törvény és a bibliából arra az eredményre jut, hogy igen. Feldolgozza a bibliában található összes adatokat. Részben olyan a gondolatmenete, mint a régi midrásé, azaz már a régi zsidók kutatták ezt a kérdést, mely törvények szólnak a pusztai vándorlás idejére, melyek örökre stb. W. ezekre is reflektálhatott volna.

Dr. *Friedländer Izrael* (1876—1920), a newyorki rabbi-seminárium tanára, *Cantor Bernát* rabbi (1892—1920) társaságában a nálunk is jól ismert „Joint Distribution Committee“ megbízásából Ukrainába utazott, hogy a háboru áldozatainak szenvedéseit enyhítse. Mindkét férfit 1920. július 5-én egy ukrán faluban meggyilkolták. 1920. szeptember 9-én a newyorki Carnegie-Hallban 50 amerikai szervezet a Joint vezetése alatt gyűlést rendezett a humanizmus két vértanúja emlékének tiszteletére. A kegyelet ily impozáns megnyilatkozására alig volt még példa.

A Meeting dr. Adler Cyrus elnöklete alatt folyt le. Az első szónok Marshall L., Esq. volt, kit még négyen követtek. A részvét általános volt, Európából is érkeztek részvétnyilatkozatok.

Mindezekről beszámol a következő emlékkönyv: *Memorial Meeting Israel Friedländer Bernard Cantor. Whos lives where sacrificed July 5, 1920, in the cause of Israel and in the service of humanity.* Carnegie Hall. New York City. Thursday Evening, September 9, 1920. Megható beszédek és részvétnyilatkozatok az amerikai zsidóság vezérférfiai és szervezetei részéről.

A „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum“ stb. 23. évfolyamának (1920. XLV. és XLVI. kötet 9. füzet) 361—381. lapjain Oertel F. közrebocsát egy előadást a hellenista kultúra hanyatlásáról Egyiptomban. (Der Niedergang der hellenistischen Kultur in Aegypten.) Ebből a tanulságos értekezésből néhány pont zsidó szempontból is érdekes. Egyiptomban az állam, illetve a király pontos katasztert vezetett a föld minőségéről és e szerint adóztatta meg. Szó szerint: „ein nach Bonitätsklassen genau geführter und dauernd evident gehaltener Kataster ermöglichte eine Bewirtschaftung und eine Belastung entsprechend der Ergiebigkeit.“ (362. lap.) A talmud háromfajta földet ismer: jót, középest és rosszat, ma azt mondják: prima, secunda, tertia. Elég sűrűn találjuk a talmudban, egyik főhely Gittin 48a. a misnában, ahonnan látszik, hogy nem volt kétséges, hogy valamely földdarab melyik osztályba tartozik. Minden időben tudhatták ugyan, hogy melyik föld jó, de valószínű, hogy a római uralom idején (1. századtól kezdve) hivatalból volt megállapítva, mint Egyiptomban. Ha régebb volna is a megállapítás, minden esetre érdekes analógia.

Ha a hivatalnok tévedett, meg kellett az államnak téríteni az okozott kárt (Haftungsprinzip... für Beamte Fehlerhaftung 363). A talmudi jog szerint a bíró kártérítéssel tartozik, ha a törvényben tévedett.

Amit Oertel 367. lapon Wilcken után a zsidókról mond, nagyon kérdéses. Oertel maga konstatálja, hogy a rómaiak rablógazdálkodást folytattak (371 lent), volt tehát az alexandriai görög lakosságnak egyéb oka is az elégedetlenségre, mint a zsidók rivalitása. A denár értéke a 4. század elején a római rablógazdálkodás hatása alatt 1—2 fillérre szállott le, holott az 1. század közepén 50 fillért ért. Diokletianus maximális árak megállapításával akart

a bajon segíteni (375 v. ö. 378, hol még nagyobb elértéktelenségről van szó). Mint látjuk, nincs semmi új az ég alatt.

Ábrahám ibn Daud a Szifer. Ha Kabbalában azt beszéli, hogy Bariból elindult négy tudós, hogy pénzt gyűjtsön leányok kiházasítására vagy főiskola céljaira. A héber כלל הדעות ez is jelenthető.

Ezt a négy tudóst elfogta egy arab (kalóz) admirális és eladta Somarját Alexandriába, Chusiólt Kairuánba, Mózes Cordovába, a negyediket pedig máshova. Ibn Dand a negyediknek nevét, mint maga mondja, nem tudja, a helyet sem, ahova került. A fosztati Genizából előkerült levelek és egy okmány kétségtelenné teszik, hogy az elbeszélés legenda. Chusiél pl. kairuáni bennszülött családból származott. Gyanus az is, hogy ily nagyjelentőségű eseményről — a babylóni főiskoláktól való függetlenítésről és a talmudtudás elterjedéséről van szó. Ibn Dand kereken 150 év múlva már nem bir pontos tudomással.

Mint hogy legendáról van szó, kutatni kell azt, hogy minek vettek fel négy tudóst, mikor csak háromnak nevét ismerik és csak háromra van szükség az országok szerint, ahova a talmudtudományt átplántálták. Világos, hogy átvették a négyes számot más tudománykörből, ahol négy tudós szerepelt, mint alapító. Zsidókhöz legközelebb állott az orvostudomány, Ibn Dand is orvos volt, a talmudon kívül eső zsidó tudományokat többnyire orvosok művelték. Orvos volt Abulwalid, Juda Halévi, Maimuni s sok más. Azt hiszem, hogy a legenda őse salernói orvosi iskola alapításáról elterjedt legenda volt. E legenda szerint ezt a híres iskolát négy orvos alapította: a római Magister Salernitanus, a zsidó Elinus, a görög pontus, a szaracén Aadallah. Más szóval, egy-egy katolikus, zsidó, görög-keleti és mohamedán orvos. Nem kutatom az orvosiskola legendájának forrását, csak utalok v. Brunn cikkére (Die Bedeutung Salomo's für die Medicin. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum XLV. és XLVI. kötet, 385. lap). A salernoi iskola híre a történelmi adatok szerint épen a 10. században terjedt el, tehát abban a században, melyben a négy talmudista iskolaalapítása is játszik. Nem mondom, hogy a zsidó legenda közvetlen forrását biztosan megtaláltam, de azt hiszem, hogy jó utat jelöltem meg feltalálására. Megjegyzem még, hogy Ibn Dand Toledóban, a keresztény Spanyolország fővárosában élt és hogy

történelmi munkájában keresztény forrásokat (Johannes Hispalensis, Orosius) használt, mint ezt Klein és Molnár folyóiratunkban Ibn Daudról írt bő monográfiájukban kimutatták. Ibn Dand tehát tudomással bírhatott a salerno iskolára négy alapítójáról és el is hihette a róluk szóló elbeszélést. Orvosi dolgok iránt különben is oly melegen érdeklődött, hogy zsidó történeti munkájába beleszővi Hippokratést és említ más orvosi dolgokat is. Orvosi körökben keletkezhetett a négy zsidó talmudtudósról szóló legenda.

*

A florenci kir. tudományos Akadémia a kir. díjjal tüntette ki Cassuto Umberto, szemináriumi tanár és hitközségi jegyző munkáját a florenci zsidók történetéről a renaissance korában. (Cím az Irodalmi hírekben.) Fényesen kiállított, 447 nagy oktáv lapra terjedő munka, amilyent e nemből nálunk békében sem igen láttak. Utólag szerző a lovag címmel is ki lett tüntetve. A mű három részre oszlik: I. A község és viszonyai (1—4. fejezet, 1—118. lap). II. A társadalmi és magánélet (1—6. fejezet, 119—244. lap). III. Irodalmi és tudományos tevékenység (1—6. fejezet, 245—360. lap). Ezután következnek függelékek mindhárom részhez, melyek kéziratokból való publikációk, latin, olasz és héber nyelven (361—430). Végül kimerítő alfabetikus név- és tárgymutató.

A florenci zsidó község eredetét homály fedi, de Ambrosius milanói érsek említi, hogy Juliana, ki 393-ban a Szt. Lorenzo-templomot építette, zsidó születésű volt. A 13. század elején már biztosan voltak zsidók Florencében (8. lap). Főfoglalkozásuk később is a pénzkereskedés volt, nagyobb jelentőségre a 15. és 16. században tettek szert. Sok volt közöttük az orvos. A kor műveltsége rájuk is hatott, az olasz zsidók különben is minden időben világi műveltséggel bírtak. Héber nyelvű üzleti könyvek is fennmaradtak, kettőt Cassuto részletesen ismertet (160—171). Az egyik kézirat a Vaticanában van. A pénzkölcsönzők mellett a legjelentősebbek az orvosok, 25-öt névleg sorol fel C. 1324—1560. közötti korból (183—5). Jelentős tevékenységet fejtettek ki a florenci zsidók a héber könyvmásolás terén. A megrendelők között fejedelmek is szerepelnek (187—192). A zene- és táncművészetet is művelték (192—4). A község belső élete ecsetelése közben 227. és 228. lapon kutatásaimat idézi. A héber név mellett a florenci zsidók ebben a korban rendes olasz nevet viseltek (230. köv.). C. felsorolja 235. köv. a hébernek megfelelő olasz neveket, 239.

1. jegyzet rátér a Menachem Azarja da Fano nevére, melyről Leo Modena c. munkában II., 157—59. (német kiadás) beszéltem. Szerinte Emanuel a Menachem olasz aequivalense. A kérdés lényegére egy nézetet vagyunk. A szellemi élet eleven volt. Az egyik bankár nagy elfoglaltsága mellett is kiváló talmudtudós és rabbi volt — Benjamin da Montalcino (247. köv.). Sok vers- és prózaíró volt (259—273). A 15. században a héber tanulmányok a humanisták között nagy lendületet vettek, miben zsidó mestereknek nagy részük volt. Az erről szóló fejezet (273—326.) igen érdekes és tanulságos. 276. 5. jegyzetbe hozzáteendő még cikkem a Zeitschrift d. D. M. G. 1913. évfolyamában. Egy-egy fejezetben szól C. a héber humanistákról, poétákról és talmudistákról. Ez utóbbiak közt vannak Ábrahám és Jechiel Nisim da Pisa (350. köv.). A mű használatosságát 15. kéthasábos lapra terjedő alfabetikus név- és tárgymutató zárja be. Cassuto van hivatva az olasz zsidók történetét megírni, amely történet változatosságra és jelentőségre nézve versenyezhet a spanyol zsidók történetével. Ha ideje és lehetősége lesz, így írja nekem, erre a nagy feladatra vállalkozni fog. Reméljük, hogy! lesz.

*

Benzion Al., Das peinliche Gericht. Berlin — Strassburg (sine anno). Ebben a könyvben nevezetes büntető perek vannak feldolgozva, az első fejezetben két boszorkányper és még egy harmadik, amely Magyarországon játszódik. E helyen csak néhány pont miatt említjük. Urbain Grandier katolikus pap perében a megszállott nőkől az ördögűzés alkalmával az ördögtől héber nyelvű feleletet kértek, mert az ördög minden nyelvet tud, nemcsak latinul vagy franciául. Nagynehezen kinyögött a megbabonázott nő egy szót, amely „Zaquacq” lett legyen és amelynek értelme az egyik szerzetes szerint: „Vizet öntöttem ki” (57. lap). Az érsek az ördögtől való megszállottság bizonyítékai közt a következőt is említi: „Ha a megszállott nő, mikor kezei, lábai meg vannak kötve és a földön matracra hever, képes idegen segítség nélkül magát a levegőbe felemelni és ott magát hosszabb ideig lebegve fenntartani.” (60. l.) A levegőben való repülés (lebegés) gondolata az európai népekhez talán az ókori zsidóktól jutott. A talmud azt mondja, ha valaki a válólelvi érvényességét ahhoz a feltételhez köti, hogy a volt feleség a levegőben repdessen, a feltétel, mint teljesíthetetlen, nem érvényes. A zsidó házasságfelbontás történetében

II, 43—4. lap idéztem a talmudi forrásokat és rámutattam más, egykoru forrásra is. Hét ördögről van szó ebben a boszorkányperben, melynek papi áldozata a máglyán halt meg, de csak négynek a neve van közölve. Ezek: Asmodi, Gresil, Háman, Balaam (72. és 76. lap). A zsidó eredet világos, Háman és Bileámot csak zsidó felfogás szellemében lehetett ördögnek átváltoztatni, Asmodai pedig a talmud szerint Salamon király nagy ördög ellenfele. A Gresil második szótagja azonos lesz a zsidó angyalneveknél szokásos „él“ (אל) -el, a Gres talán = גרש és így az ördögnév azt jelentené: Isten elűzöttje, eltaszítottja. A „Pitaval“ azt mutatja, hogy szörnyű perek a középkorban nemcsak a zsidók ellen folytak. A szellemet nem lehet lokalizálni.

Millon. Ben Jehuda e című nagy héber szótárából, amely egy ideig szünetelt és újból megindult, hozzánk utoljára az V. kötet 4—12. füzetei érkeztek, úgy hogy most (1921. április), az V. kötet teljes lett, amely a 2747. lapon a Lamed utolsó cikkével (למה) végződik. A félszótár kész, bizonyos, hogy további öt kötet elég lesz a hátralevő tíz betű befogadására. Lapozgattunk az új füzetekben és meglepéssel látjuk, hogy a változott viszonyok mellett is, a nyomás korrekt. A műről folyóiratunkban többször szoltunk, úgy hogy jellemzésre nincs szükség. A Hazofehben bold. Bacher beszélt meg, végtelen tudománya mellett csak kevés kifogásolni valót talált benne. A Hazofeh az új kötetről is fog beható ismeretést közölni. Itt csak néhány megjegyzést teszünk. A כאן cikknél (2217—21.) utalás történetét volna Zunznak a szócskáról irt értekezésére (Gesammelte Schriften III, 31—40. = ZDMG 1870). באיך és באיך szókra csak talmud utáni források idéztetnek, holott a toszeftában igen sűrűn található. Sok önálló észrevételt találunk, néha egész terjedelmeseket. Az eszközök (edények) alfabetikus összeállítását találjuk בך cikk alatt (2391—2). במד alatt a jegyzetben בל כו alakjáról kis értekezés van (2411). בנת alatt az áram papyrusokat kellett volna idézni; 2716. a címszóban lepattant egy pont és „lifi“ lett „lefi“ helyett. Az ár, fájdalom, a valuta miatt nagyon magas, különben mérsékelt lenne. Remélhető, hogy a szótár idővel mégis beszerezhető lesz.

Schwarz A., a bécsi szeminárium rektora, 25 esztendő t szentelt a talmudi methodologia kutatásának, amely negyedszázad

alatt Hillél hét szabályát (midda) egy-egy monográfiában világitotta meg. Tette ezt az egész forrásanyag alapján és a fejlődés gondolatának teljes érvényesítésével. E helyen és máshol (Revue des Études Juives és Deutsche Literaturzeitung) behatóan foglalkoztunk az egyes monográfiákkal, de most, a nyomdai viszonyok folytán, le kell mondanunk arról, hogy a befejező művet kellő terjedelemben ismertessük, illetve méltassuk. Különben is oly csendes elmélyedést igényelne, mellyel most nem rendelkezünk. A szóban forgó mű címe: Der hermeneutische Kontext in der talmudischen Literatur. Eine verspätete Jubiläumsschrift, Wien, 1921. (208 lap, 8° Szerző kiadása.) A hermeneutikai szabály, melyről szó van, hébertől csak három szóból áll és így hangzik: דבר הלמד מעניו.

Schwarz az első fejezetben azt iparkodik bebizonyítani, hogy a szabály eredeti neve דבר למד volt, sőt pusztán מעניו (9. lap). Azon a nézeten van, hogy a szóféri szabályok e legutolsója körülbelül 375-ben időszámításunk előtt létesült (159). Ez a kronológiai fixírozás az עין szó jelentésének öt fázisán alapszik. Az „összefüggés“ különféle módjaira Schwarz külön terminusokat alkot, melyeket itt nem említünk, mert első látásra nem érthetők meg. A forrásokon demonstrálja értelmüket. Methodologiai munkálkodásának jelentőségéről szerző maga nyilatkozik munkája végén. E meghatározható sorokat eredetiben idézzük: „Ich glaube unserem ganzen Volke am besten gedient zu haben, indem ich dem Talmud eine feste und sichere, weil streng wissenschaftliche Unterlage gegeben. Die sieben Säulen, auf welchen sein Riesenbau ruht, sind nunmehr von allem Flick- und Beiwerk, mit welchem Missverständnis und auf Irrwege geratener Glaubenseifer sie umgeben haben, gänzlich befreit... Denn lange vor Aristoteles haben unsere Soferim, die unmittelbaren Nachfolger der Propheten, die ewigen Denkgesetze der Logik allmählich erkannt und auch angewendet, um die Thorah Mose's als ein für ewige Zeiten geltendes Religionsgesetz hinzustellen. Das bleibt ihr unvergänglicher Ruhm, das bleibt des selbstbewussten jüdischen Volkes berechtigter Stolz.“ (203.)

Adjá Isten, hogy az agg szerző sok éven át gyönyörköd-hessék szellemi munkája sikerében.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: Dr. med. *Harry Friedenwald*, Life, Letters, and Adresses of Aaron Friedenwald, M. D., Baltimore, 1906. — *Dubnow S. M.*, History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the present day. Translated from the Russian by J. Friedländer. Volume III. Philadelphia, 1920 (Jewish Publication Society of America). — *Blau L.*: Mi a Talmud? (Mi az igazság? című gyűjteményben. Szerkeszti *Patai J.*), Budapest, 1920. — *Neubauer J.*, Beiträge zur Geschichte des biblisch-talmudischen Eheschliessungsrechtes. Eine rechtsvergleichende historische Studie, Leipzig, 1920. J. C. Hinrichs, XVI, 249, 8° (Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft (E. V.) 1919, 1920, 24. u. 25. Jahrgang). Ára 50 márk. — *Sittenlehrer von Dr. Zunz*. Mit Anmerkungen von J. Elbogen, Frankfurt a. M. 1921, J. Kaufmann, 46 lap, 8°. — *Schwarz A.*, Der hermeneutische Kontext in der talmudischen Literatur. Eine verspätete Jubiläumsschrift. Wien, 1921. Im Selbstverlage des Verfassers. 208 lap, 8°. — *Ugyanaz*, Festrede zum 100. Geburtstag Adolf Jellineks ges. And. Gehalten a 23. Oktober 1921 im Wiener Beth Hamidrassch. Wien, 1920. — *Reinitz H.*, Julianus császár (Julianus Apostata) és viszonya a zsidókhoz. Budapest, 1919 (budapesti disszertáció). — *Peszachi Haggáda* új illusztrációkkal. Fordította Dr. *Guttmann Simon* rabbi. A hangjegyeket ősrégi énekek nyomán írta *Grünwald Sámuel* pesti főkantór. Budapest, 1921. Katzburg-nyomda kiadása, Kazinczy-utca 35 szám. 112 lap, 8°. — *Cassuto U.*, Gli Ebrei a Firenze nell'età del rinascimento, Firenze, 1918 (Pubblicazioni del R. Istituto di Studi Superiori Pratici e di Perfezionamento in Firenze. Sezioni di Filosofia e Filologia). — *Ben Jehuda E.*, Thesaurus. Totius Hebraicitatis veteris et recentioris. Schöneberg apud Berlinum, G. Langenscheidt.

Tomus V., fasciculus 4—12 (Héber nyelven). — *Rabinovitz A. S.* A zsidók története Palesztinában 70—1915 (héber nyelven), Jaffa, 1921. — *Ugyanaz*, Bacher, A tannaiták agadája I. kötet, 2. (befejező) füzet (héber fordítás), Jaffa 1921. — *Klein S.*, Jüdisch-palästinisches Corpus Inscriptionum. Ossuar-, Grab- u. Synagogeninschriften, Wien—Berlin, 1920 (R. Löwit). Ára 20 márk. — *Duschinsky C.*, The Rabbinate of the Great Synagogue, London, 1756—1842, Oxford, University Press, 1921. — *Mann J.* The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs. I. Oxford, 1920.

A Pantheon Ismerettára. A Pantheon Irodalmi Intézet Rt. a fenti című gyűjteményéből újabban megjelentek a következő munkák: *Nagy József* A filozófia története. *Hillebrand I.* és *Balla L.* Az őskor embere és kultúrája különös tekintettel hazánkra. *Tangl K.* Bevezetés a fizikába. Ezeket a 20—22 ives terjedelemmel bíró könyveket kiváló szakemberek írták a művelt közönség számára és irodalmunknak valóságos nyereségei. A legmelegebben ajánlhatjuk olvasóinknak. Áruk kötetenként fűzve 100, kötve 120 korona. Kaphatók minden könyvkereskedésben.

Sebestyén Károly, az ismert tanferfiu és esztétikus május hóban ünnepelte tanári működésének 25 éves jubileumát. Ez alkalomból tanítványai kiadtak tanulmányaiból egy szépen kiállított tíz ívre terjedő gyűjteményt, amely képet ad Sebestyén Károly írói egyéniségéről. Ezt a kötetet szintén a Pantheon adta ki. Címe: Emlékek és Tanulmányok és négy csoportban összesen 27 dolgozatot tartalmaz a pedagógia, esztétika, könyvvilág stb. köréből. Változatos és kellemes olvasmány, melyet a legmelegebben ajánlhatunk olvasóinknak.

Egy német zsidó maturáns. A Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 24. évf. 1921. 47. és 48. kötet van egy cikk: „Politika az érettségi dolgozatban.” Ebben egy tanár referál az érettségizők dolgozatairól, melyeket erről a feladatról írtak: „Példátlan-e hazánk bukása a történelemben?” A tanár idézget a feleletekből és egyebek közt ezt mondja: „Auf eine besonders hohe Warte der Betrachtung stellte sich ein israelitischer Schüler, der auch sonst in erfreulicher Weise seine eigenen Wege ging.” A dolgozat bő ismertetését mellőzhøjük, de érdekes a tanár összefoglaló ítélete, amely így szól: „Bei diesen Jüngling, dessen ehrliches

Bekentnis niemand missachten wird, verbindet sich nationales Empfinden mit dem Pazifismus, der ihm im Blute liegt“ (154—5). Elismeri a zsidóban a németet, bár *véreben* a pacifizmusz van.

Dr. Harry Friedenwald, Life, Letters, and Adresses of *Aaron Friedenwald*, M. D., Baltimore, Md. 1906. Ebben a gyönyörűen kiállított 356 lapos életrajzban a fiui kegyelet szép emléket állított egy mint orvos, mint ember és mint zsidó egyaránt kiváló férfiúnak. A kivándorolt hesszeni egyszerű ember, a délnémet jámbor zsidóság kiváló tipusa, zsidó jámborságát ivadékaire is átörökitette. Mikor Áron Friedenwald Berlinbe jött, hogy mint szemorvos tovább képezze magát, zsidó ügyek iránt is érdeklődött, aminek e könyv szép tanúsága. Helyteleníti a fiatal orvos a reformzsidóságot, kikel már a mult század hatvanas éveiben a zsidók karácsonyünneplése ellen, (49. és 147. lap). Beszéi többször S. R. Hirschről és Hildesheimerről, kiknek hive (47, 126, 130). Tudott héberül és maga is orthodox módra élt (94). Zsidó közügyekben élénk részt vett, jótékony intézményeket alapított, vezetett, támogatott. Megvédte a zsidókat. Keresett kiváló orvos volt és minderre ráért. Lelkesedésből a Szentföldre is elzarándokolt és utjáról előadásokat tartott. Méltó fiu lépett nyomdokaiba, ki a szóbanforgó művet kiadta és magánforgalomba bocsátotta. Ilyen zsidók is vannak Amerikában. A. Friedenwald jelentékeny irodalmi tevékenységet fejtett ki, a Jewish Encyclopediába ő írta a circumcisio cikket. Dolgozatai a mű végén álló lisztában vannak felsorolva. 1861-ben Bécsben tanult és azt írja (80. lap), hogy a hallgatók németül, magyarul, csehül, tótul stb. beszélnek. Második helyen a magyar áll, tehát már akkor sok magyar orvosnövendék volt Bécsben, kétségtelenül tulnyomó részt zsidók.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS

HARMINCKILENCEDIK ÉVFOLYAM

1922. ÁPRILIS—JUNIUS 2. SZÁM.

BUDAPEST, 1922.

Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni szíveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 100.— korona. Rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 50.— korona.

TARTALOM.

Tudomány.

Mahler Ede: Az Exodus XL, 2-ben említett dátum...	33
Dr. Weisz Miksa: Adalékok a magyar zsidók történetéhez...	39
Vadász Ede: Pótlás...	44

Irodalom.

Dr. Blau Lajos: Talmudkonkordancia	46
Irodalmi szemle	47

Kutatók.

Az Országos Iroda levele és memoranduma a soproni népszavazás ügyében	59
Földbirtokreform és egyház	62

Vegyes.

Irodalmi hírek. — Rabbiválasztások	64
------------------------------------	----

A Magyar Zsidó Szemlért illető minden küldemény Budapest, IV. Váci-utca 85., IV. em. címzendő.

Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek.

TUDOMÁNY.

Az Exodus XL, 2-ben említett dátum.

Irtta: Mahler Ede.

Itt egy egész sajtósági keltezés fordul elő. Itt nem áll mint rendesen: בראשון באחד לחדש או בראשון באחד לחדש, hanem: ביום החדש הראשון באחד לחדש, tehát nem: „az első hónapban, a hónap elsején“, hanem: „az első hónap¹ újjholdjának a napján, a hó elsején“, vagy így is: „az első újjhold napján, a hó elsején“; tehát itt nem csupán csak (az év) első hónapja és ennek első napja, azaz: az első hónap első napja van megjelölve, hanem nyomatékosan van hangsúlyozva, hogy a ראשון-ként megjelölt hónap újjholdnapja (יום החדש) egyszersmind ugyanannak a hónapnak az első napja is. Elrendeltetik, hogy „(a következő év) első hónapjának újjholdnapján“ vagy „(a köv. év) első újjholdjának a napján“ állítsák fel a מושן-t, és közelebbi meghatározás céljából hozzátesszik, hogy ez „a hónap első napja“. És tényleg a 17. vers szavai szerint ennek a rendeletnek eleget is tettek, hiszen itt olvassuk: ויהי בחדש הראשון בשנה השנייה באחד לחדש היום המושן, azaz: „az első hónapban, (az exodus-aera) második évében, a hónap elsején felállították a מושן.“

Dillmann, akinek értelmezését Strack² is elfogadta, a szóbanforgó szöveget (Ex., XL., 2) így fordítja: „an dem Tage, da der 1. Monat eintritt...“; minthogy azonban az a nap, amelylyel a hónap kezdődik, úgyis ennek a hónapnak első napja, úgy ez a

¹ Itt tehát a ראשון szó ugyanabban az értelemben áll, mint pl. ebben a kitételben: בראשון באחד לחדש (Gen. VIII. 13) és mint különben gyakran a Bibliában a hónap csak sorszámmal או חודש szó előrebocsátása nélkül van kiemelve.

² Kurzgefasster Kommentar, I. München, 1894. p. 283.

hozzátoldás: באחד לחדש mindenesetre felesleges. Így még helyesebb volna a יום szót tágabb értelemben m. p. „idő“ jelentésében venni és az illető szöveget így fordítani: „az első hónap idején (m. p.) a hónap elsején“. Mégis helyesebbnek találom az első interpretációt, amelynél a szöveg így fordítandó: „az első hónap újholdnapján, a hónap elsején“, mert így minden nehézség eszik; באחד לחדש akkor egy értelmező, mely szerint az újholdnapja a hónap első napja, olyan hozzátoldás, amely talán nem egészen fölösleges; hiszen az ókori Kelet népeinek és különösen az egyiptomiaknak általános felfogása szerint a *telihold* volt az, amelyen a hold befejezte pályafutását és újból megifjodott. Az egyiptomiak ugyanis a *telihold* napját „*tep-en-abd*“ névvel jelölték meg, amelynek megfelelő hieroglyph csoportja héber betűkkel átírva = ראש חודש = „a hónap kezdete“. Már más helyen³ kimutattam, hogy az egyiptomiak különbséget tettek különféle hieroglyphjegyekkel a héber szövegekben a ראש חודש és ראש חודש kifejezésekkel megjelölt naptári fogalmak között. A mai zsidó naptárban ezek azonos fogalmak, de nem így volt ez az ókori egyiptomiaknál. Az egyik, amely a héber ראש חודש-nek felel meg, volt bármelyik egyiptomi naptárban a hónap elseje, míg a ראש חודש-nek megfelelő kifejezés a *telihold* napját jelölte meg, amelyen a felirat szerint a hold pályáját befejezi és „újból megifjodik“. Az egyiptomiaknál, akiknél a Nap és a Sirius voltak az év szabályozói, tehát a Nap, illetőleg a siriusév képezte úgy a polgári, mint a vallási év alapját, nem az újhold, hanem a *telihold* volt az, amelyre figyelmüket irányították. Ezen a napon diadalmaskodott Osiris, mint „égi holdisten“.⁴ A *telihold* napja volt az, amikor az Ápis-bikát⁵ mint Osirisnek „a holdistennek földi képviselőjét“ megkoronázták.⁶

És mivel az izraeliták egyiptomi tartózkodásuk alatt egyéb kulturális intézményekkel együtt az egyiptomiak időszámítását is

elsajátították, így náluk is a *telihold* napja mint „*tep-en-abd*“ = „ראש חודש“ szerepelt. Amikor azonban Egyiptomból kivonultak és ettől kezdve mint מלכות כנען ועי קדוש az Egyiptomban felvett szokásokkal és intézményekkel szakítaniok kellett és így az ott szokásos naptári berendezéseket is el kellett hagyniok és elfogadniok naptárunk alapjául a holdszámítást, akkor már többé nem a *telihold* napja — amely az egyiptomi naptár bármelyik napjára is eshetett — szolgálhatott mint ראש חודש, hanem az újholdnapja; és így mostantól kezdve ezt a napot a hónap első napjának kellett tekinteni s így magyarázhatók meg a következő egymást kiegészítő szavak is (Ex XLII, 2):

ביום החדש הראשון באחד לחדש תקים את משכן אהל מועד
azaz: „[a következő év] első hónapjának újholdnapján, a hónap elsején állítsd fel a miškan 'ohel mo'ed-et.“ A következő dátumnál (XL, 17), amelyhez az a jelentés fűződik, hogy ennek a rendeleinek eleget tettek, ilyen pontos meghatározásra már nem volt többé szükség és éppen ez okból találjuk itt csak ezt az egyszerű keltezt:

בחדש הראשון בשנה השנית באחד לחדש הוקם המשכן
„az első hónapban, [az exodus-aera] második évében, a hó első napján állítattat fel a miškan.“

Így tehát a ביום החדש הראשון kifejezés közelebbi meghatározására egészen helyén való volt, pontosabb kifejezésére annak, hogy „az újhold napja“ egyszersmind „a hónap kezdete“. Az ókori egyiptomiak ugyanis két újholdnapot ünnepeltek: különbséget tettek a valódi conjunctió és az új holdsarló napjai között; a conjunctió napját „*hib enti pau*“ = „az újhold ünnepe“ névvel jelölték meg és ez volt a holdhónap első napja, míg a következő nap (a hónap második napja) az új holdsarló napja, volt a „*hib abd*“ = „a hónap ünnepe“. Minthogy azonban az izraelitáknál nem a conjunctiónak, hanem az új holdnak kellett szerepelni az időszámítást meghatározó elemként, úgy a באחד לחדש-nek a hozzáfűzése szolgált a ביום החדש kifejezésnek közelebbi meghatározására: „[a hold] megújulásának a napja“ = „az új holdnak a napja“ a „hónap elseje“. Tehát יום החדש azonos a babyloniaiak „*umu arhu*“ (= hónap elseje)⁷ kitételével, amint általában szer-

³ Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes. XII. 137 und „Handbuch der jüd. Chronologie“ p. 28. kövv.

⁴ Brugsch: Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum; 30, 35, 38.

⁵ Mahler: Die Apisperiode der alten Aegypten (Sitzungsber. d. Wiener Akad. d. Wiss., mathem.-naturwiss. Kl., Bd. CIII, Abt. II.)

⁶ Ha a Bibliában a hold, megkülönböztetésül a naptól, amely במאור המאור הקטן למשלת הלילה néven fordul elő, mint למשלת הלילה, akkor is csak a *teliholdról* és nem az újholdról lehet szó, hiszen az újholdról nem lehet mondani, hogy rendeltetése להאיר על הארץ és למשלת הלילה.

⁷ V. ö. Exod. XIX, 6.

⁸ V. ö. Landesberger, Der kultische Kalender. S. 98. 105.

tartások tekintetében bizonyos érintkezési pontok állapíthatók meg s hó kezdetének megünneplését illetőleg úgy a Bibliában mint a babylon-assyr feliratokban (külön áldozatok ראש חודש napján és éppen úgy a hónap kezdetének ünnepén a babyloniaiaknál és assyroknál).

Mindenesetre azt a kérdést lehetne itt fölvetni, hogy miért éppen ennél a dátumnál volt szükség a hónap kezdetének oly pontos meghatározására és nem már az előbbieknél? Erre talán azt felelné valaki, hogy az illető bibliai szöveg oly időre vonatkozik, amelyben a nép naptárberendezései már bizonyos megállapított szabályok szerint igazodtak, amelyek folytán igen gyakran két újholdnap fordult elő (t. i. a lejáró hónap 30-ika és az új hónap elseje), s így „a hónap első napján” kitételének a hozzátoldása által közelebbi meghatározásra azért volt szükség, hogy kiemeljék, hogy a *miskan* elrendelt felállítására azon az újholdnapon történjék, mely egyszersmind a hónap első napja. Ez azonban még sem irányadó, mert hiszen így a kérdés, hogy miért éppen csak itt (Ex. XL, 2) van a dátum oly pontosan megjelölve és nem már előbb, még mindig megoldatlan marad. Hát nem lett volna elég itt is így mondani: ביום החדש הראשון באחד לחדש? minek tehát: בחדש הראשון באחד לחדש? Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az első hónapnak újholdnapja, azaz: a Nisan hónap újholdnapja éppen a későbbi időben egész pontosan meg volt határozva, mert^o „אדר המסך לניסן לעולם חסד” és „אדר המסך עזרא ואליהו לא מצוי מעובר” Ezra napjai óta Elul hónap sohasem volt 30 napos^o és „a Nisan-hoz közeledő Adar hónap mindig csonka (azaz 29 napos) volt” és így Nisan-nak ezen idő óta mindig csak egy újholdnapja volt, amely egyszersmind ennek a hónapnak elseje.

Igy tehát az az ellenvetés, hogy a szóban forgó szöveg a későbbi időre vonatkozik, egyáltalában nem elégíthet ki a fölvetett kérdés megoldásában.

Az összes előbbi dátumok alapos áttekintése, amelyek az ott (Mózes II.) ecsetelt eseményekkel kapcsolatban állnak, megadják erre a feleletet. Ha a Móz. II-ben az izraeliták Egyiptomból való kivonulásával kapcsolatban elbeszélt eseményeket és az azokkal együtt felemlített dátumokat vizsgáljuk, akkor azt vesszük észre, hogy a Móz. II, XL₁-ben említett dátum az *első*, amely a *kivonulás*

után — azaz már *nem egyiptomi földön* — Mózeshez intézett isteni rendelettel kapcsolatban van említve. Az előbbi dátumok csak bizonyos *vázolt eseményekkel*, (úgy mint: Szin sivatagba való bevonulás, megérkezés a szinai pusztába) kapcsolatban fordulnak elő, de nem olyan *elrendelt cselekményekkel* összefüggésben, melyek bizonyos dátumhoz vannak kötve. A Móz. II.: 13₁₋₂, 14₁₋₂, 14₁₃, 14₁₆, 16₁₁₋₁₂, 17₅, 17₁₄, 19₁₄, 19₃₁, 20₁, 20₃, 24₁₃, 25₁₋₂, 27₂₀, 30₁₁₋₁₂, 30₁₇₋₁₈, 30₃₂₋₃₃, 30₃₄, 31₁₋₂, 31₁₃₋₁₅, 32₇, 32₉, 33₁, 33₅, 33₁₇, 34₁, 34₁₇-ben előfordult rendeletek semmiféle dátummal nem állnak kapcsolatban. Móz. II, 12₁₋₂, amely a kivonulás hónapját, azaz a gabonaérés hónapját nyilvánítja a naptári év első hónapjának, éppen úgy 12₈, amely a kovásztalan kenyér elfogyasztására való időt írja elő, kiterjed olyan rendeletekre, amelyek még a kivonulás *előtt* — tehát még egyiptomi földön való tartózkodásuk alatt — adattak ki (12 ily szavakkal kezdődik: ויאמר ה' אל משה ואל' אהרן בארץ מצרים). A 13₈₋₁₆, noha egyes, Mózesről előadott, rendeleteket ad, amelyek chronológiai jeleket is tartalmaznak, mint:

13₁: היום אתם יוצאים בחדש האביב

13₈: ועבדת את העבודה הזאת בחדש הזה

שבועת ימים תאכל מצת
13₁₇: וביום השביעי חג ליהוה

mindezek a dátumok még sincsenek *naptárilag* eléggé precizirozva, mert itt nincs kiemelve sem az, hogy mikor kezdődik az Ábib-hónap, sem pedig az, hogy az Ábib-hónap melyik napjával kezdődik a maczoth ünnep hét napja. Más helyek, mint a 16₁ és 19₁, tartalmaznak ugyan naptárdátumokat, de ezek nincsenek összefüggésben isteni rendeletek hangsúlyozásával, hanem csak egyes események ecsetelésével, amelyek éppen ezeken a naptári dátumokon történtek: a 16₁ emliti az Elim-től a Szin pusztaságba való vándorlást, a 19₁ pedig a megérkezést a szinai pusztába. A 40₁ ebben a tekintetben a kivonulás után az első, amely a Mózeshez intézett felszólítás (t. i. a *miskan* felállítására való felszólítás) említésével áll kapcsolatban. S így tehát itt — éppen az Egyiptomból magukkal hozott szokásokra és ott elsajátított intézményekre való tekintettel — volt szükség rámutatni arra, hogy a יום החדש = a Numénia napja, egyszersmind a hónap első napja.

Es éppen ebben a tekintetben nyer a Móz. II, 40₁-ben használt datálási mód, kapcsolatban a Móz. II, 12₁-vel különös

^o V. ö. Babyl. Talmud „Roš-hašanah” 19. b.“

chronológiai jelentőséget. A 12₃-ben az *exodus hónapja*, azaz a *חדש האביב* a naptári év „első hónapjának” nyilvánított ki, a 40₂-ben arra történik hivatkozás, hogy „az újholdnak napja” mint a „hónap első napja” szerepeljen. Ezáltal tehát világosan le vannak fektetve a kivonulás utáni korszakra nézve az izraeliták naptárának az alapelvei. Hogy a hónapoknak ebben a korszakban nincs külön nevük, hanem csak sorszámokkal jelöltek meg, nézetem szerint abban leli magyarázatát, hogy Egyiptomban is az egyes hónapokat szintén csak sorszámokkal nevezték el, m. p. mint a három itt szokásos évszak egyikének 1., 2., 3. és 4. hónapját; az izraeliták ezt az elvet magukévé téve — tekintettel arra, hogy az ő naptáruk most már nem a Nap állása szerint igazodott, mint az egyiptomiaké, hanem a hold járása szerint és az évszakokat csak annyiban vették tekintetbe, hogy az első hónap a gabonaérés hónapja legyen — oda fejlesztették, hogy az év összes hónapjait sorszámokkal jelölték meg.

Most fölvehetné valaki azt a kérdést: ha a dolog így áll, ha tehát az izraeliták csak Egyiptom elhagyása után nyerték naptáruk ama alapelemeit, amelyeknél fogva nem a teli hold napjának (mint az egyiptomiaknál), hanem az új hold napjának kellett *חדש ראש*-ként szerepelnie, hogyan magyarázhatók aztán a 12₃, 12₆ és 12₁₈-ban megjelölt dátumok? Itt ugyanis olvassuk:

12₃: . . . בעשור לחדש הזה

12₆: עד ארבעה עשר יום לחדש הזה

12₁₈: בראשון בארבעה עשר יום לחדש

Nem kellene-e ebből arra következtetnünk, hogy már Egyiptomban tisztában voltak azzal, hogy a holdhónapban az új hold feltünése a hónap első napjának a meghatározására irányadó? Különbösen hogyan tudhatták volna, hogy melyik nap a hónap 10-ike vagy 14-ike?

Ezek a kérdések egészen helyén valók volnának, ha a Biblia más részeiben nem találkoznánk hasonló postdatálásokkal. A szóban forgó adatok mind a *חדש האביב*-ra, tehát az *exodus* hónapjára vonatkoznak, amely — mint már említettük — 12₃-ben a naptári év „első hónapjának” nyilvánított. És éppen, mert a 12₃, 12₆ és 12₁₈-ban oly naptári adatok fordulnak elő, melyek e hónap bizonyos napjaira vonatkoznak, amelyeken az *exodus* utáni időre is

előírt szertartásokat kellene tartania, nagyon is szükséges volt arra a magyarázatra, amelynél fogva a hónapok kezdete tisztán és egyértelműen ki legyen emelve. És ez ezekkel a szavakkal *ביום החדש באחד לחדש* történt meg; most tudták, hogy a *יום החדש* = „az újhold napja” egyszersmind a hónap „első napja”, s így minden más naptári adat is helyes magyarázatát találja.

Budapest, 1922. március havában.

Adalékok a magyar zsidók történetéhez.

II.*

A pozsonyi zsidók a diéták alatt.

1790. március 29-én bocsátotta ki II. Lipót az országgyűlésre szóló meghívókat, annak helyétől Budát jelölte meg. Junius havában nyílt meg a budai diéta, melynek egyik legfontosabb eseménye a király koronázása. A pozsonyi zsidók joggal hihették az országgyűlés megnyitásakor, hogy ez a koronázás is Pozsonyban fog megtartatni. Élénken emlékeztek még ama korlátozásokra, melyek a Mária Terézia idejében lefolyt országgyűlések alkalmával és a régibb diéták alatt a ghetto lakosságát oly érzékenyen sújtották. Sietve fordulnak tehát Pálffy János grófhöz, földesurukhoz, hogy erősítse meg számukra azt a rendelkezést, melyet az 1764-iki országgyűlés alkalmával kiadott a pozsonyi zsidóság részére nagybátyja, Pálffy Károly. Egy kis kurzivirású kézirat, mely előttem fekszik, írja le ez eseményeket. Hamarosan pozsonyi zsidó polgárokat rendelt ki a község a Pozsony felé vezető utakra, hogy azok a kétes elemeket és peregrinus zsidókat a városba ne bocsássák. Három hét alatt 225 forintba rúgtak ezeknek költségei.

E számadások után következik Pálffy Károly *Sicherheit- und Polizey Ordnungjának* latin nyelvből való jargon fordítása, melyet in extenso német átírásban közlünk:

Wir Paul Karl urkunden hiemit für jeder meniglich, das wir, um damit zu allen Zeiten (besonders aber bei nächst erfolgenden

* Lásd: M. Zs. Sz. XXXVIII. évf. 16. oldal.

Landtag) das Übel eingestellt und ein auf erbauliches Leben, sodann aber eine löbliche Ordnung in allen und jeden auf unserem Schlosgrund und Zuckermändl eingeführt werde, an die alldortige Christen und Juden-gemeinde nach folgende Gesetze um selbe genau zu observiren ergehen lassen,

nämlichen Erstens:

Der auf dem Königlichen Schlossberg sowohl als Zuckermändl kein Hausherr, weder Inwohner oder Wirthshausen sich unterstehen solle einen Juden hiesig oder Fremden über Nacht zu behalten, noch vielweniger ihme ein quartir zu überlassen; ausserdeme, der von der hiesigen Judengemeinde ein Attestatum vorgezeigt werde, dass er ein ehrlicher Mann sei.

In Vermeidung dessen solle der Übertreter nämlich der Bürger oder Wirt, mit einer Straf' von f. 12 in des herrschaftliche Rendamt zu bezahlen belegt werden.

Andersten.

Werden von der Judengemeinde für Viertel-Haubtleute oder Deputirte dazu bestellt werden, um solche fremde Juden, die mit kein Attestata versehen sind, auf zu suchen, wann also von denen Deputirten einige bei denen Burgersleuten oder in denen Wirthshäusern atrapiret werden mächten, solle jedesmal die Judengemeinde befugt sein, solche alldagleich hinweg führen zu lassen, und denselbes wirt ohnverzüglich bei dem herrschaftlichen Rendamt anzudeuten, um ihne obbemeldeter Straf halber zu exsequiren.

Drittens.

Soll sich kein Burger oder Wirth unterstehen dem befundenden Juden seine Partei an zu nehmen, und ihn zu sekundiren bei obbemelter doppelter Geldstrafe.

Viertens.

Wenn sich solche Juden befinden möchten, die schon einmal von hier weggeschaffet worden, und ohne Passirzettel sich aufhalten sollten, so sollen die Judengemeinde ein solchen mit Arrest und anderer Strafe belegen können.

Fünftens.

Solle die Judengemeinde mittelst einer Wacht die Hauser visitiren, und auf der Gassen sowohl wegen Fremden als auch hiesigen Juden eine gute Ordnung halten.

Sechstens.

Der Grundrichter, wenn der Judenrichter einen Juden

arrestirt, solle den Arrest auf den Zuckermändl geben, wie bis Dato geschehen, und mit dem Arrest solle der Jud den Christen gleichgehalten sein. Dann soll sich auch ein fremder Jude von anderen Herrschaften mit keinem Memorial oder Recommendations-schreiben blicken lassen, massen solcher kein gehör haben solle. Siebentens.

Werden wir auch mit dem löblichen Comitatz veranstalten, damit diejenige Juden, somit keinem herrschaftlichen Schutz versehen, als Landläufer aus denen Freihäusern abgeschaffet werden; und im Fall einige ohne autentischen Pass sich allda befandeten, sobald es der Judenrichter dem Comitatz-Commissari andeuten wird, soll alsogleich der Commissarius mit dem Judenrichter in die Freihäuser sich begeben, dergleichen übelgesinnte Juden abschaffen, und wieder die Übertreter dem Judenrichter alle erforderliche Assestanz leisten. Es wirt auch anbei der Christengemeinde der Befehl ertheilt keinen Juden einige Wohnung zu verdingen oder Aufenthalt zu geben, es sei denn, dass derjenige von der Judengemeinde mit einem Attestata versehen ist.

Achtens.

Die gesammte Juden werden besonders in Acht nehmen, damit die Gassen, allwo selbe wohnen, sauber und rein gehalten werden, widrigens, so oft bei einen oder andern Haus ausgeworfener Mist, oder andere Unsauberigkeit gefunden wird, so oft und jedesmal sollen die Vermöglichere in f. 5 dann die weniger Mittel haben in f. 3 abgestraft werden.

Neuntens.

An denen Freitagen und Samstag wird auf dem Schlosgrund und Zuckermändl die Musik durchgehends auf das Schärfste verboten, an denen übrigen Tagen aber von 1 Uhr Nachmittag anfangend nicht länger dann bis halber 10 Uhr Nachts erlaubt, wie dann diejenige Hausherrn oder bestandmässige Gastwirte, bei welche nach dem Glockenzeichen eine Musik angetroffen wird, jedes mal in f. 20 abgestraft werden sollen.

Königseisen den 25. Mai 1764.

Karl Graf Pálfi. (L. S.)

Copie Befehl מאדונת השררה (Urunktól az uraságtól) Graf Johann Pálfi ירה (= ירום הדוי, emeltessék disze).

Das Privilegium der jüdischen Gemeinde auf unsern Schlosgrund bei Presburg, welches den 25. t. Mai im Jahr 1764. von

unseren Vatersbruder seiner Excelens dem Herrn Grafen Karl Pálfi unterschrieben, und uns demütig vorgezeigt worden, bewilligen und bestätigen wir mit Ausnahme des 9-ten letzten Punktes, solange bis wir ein anderes herausgeben werden.

Presburg den 26-ten Oktober 1790.

Johann älterer Pálfi m. p. (L. S.)

III.

Installáció a pozsonyi ghettoában 1791-ben.

Ugyanezen kézirat azután folytatásképen közli azon ünnepélyek sorozatát, melynek keretében a pozsonyi község ünnepelte Pálffy Károly udvari kancellárt, ki átvette Pálffy János gróf halála után a családi birtokot és így *Grundherre* lett a pozsonyi zsidóknak. Kedves és a zsidó község belső életére jellemző e leírás, melyet itt német átirásban közlünk.

ואף גם זאת היה לשמרת לדורות (Ez is őriztessék meg az utókor számára), wie dass der Herr Graf Johan Pálfi, welches (?) *havában* (?) *geschehen* die Maierenität nebst der Grundherrschaft an *urunkra* (= *urunkra*, az uraságra) seiner Exzellenz des ungarischen Herrn Hofkanzler Grafen Karl Pálfi heimgefallen, welche Installirung den 4-ten Mai 1791-vor sich (ge)gangen.

האלופים קהל יצוי (= A községi előljárók, őrizze meg őket Isten) haben sich *urunk* (= *urnál*) *Profectus* *הנל* (= *fentemlítet* uraság) gemeld, dass sie wollen eine kleine Aufwartung machen, und der Vorsorge, dass sie nicht von denen Grundbergern (wie es bereits *בשנים קדמונים העבר* (= *rég elmúlt években*) geschehen, dass die Berger (= Bürger = *polgárok*) nicht zulassen haben wollen, dass die *יהודים* (= *zsidók*) ihre Aufwartung machen (sollen) verdrungen werden möchten vorgebeigen.

Es ist alsdann nach vorgezeigten Brif *השררה ירה* (= *urunktól*, uraságtól, emelkedjék fénye) gestattet und bewilligt worden, dass *קהל יצוי* (= *gyülekezet*, őrizze meg azt Isten) ohne einen Pomp und grossen Aufwand ihre Aufwartung machen mögen. Worauf *מקהל יצוי* (= *a gyülekezet részéről*, őrizze meg azt Isten) die Anstellung getroffen worden, dass weilin *היום באורו* (= *azon a napon*) als den 4-ten Mai der Graf von den Palwihof in *מקום* (= *helyben*) *בבית* (= *házában*) Graf Leopold Palwi gefahren ist, so sind von beiden Seiten Spalier gemacht worden, welcher Anfang von der Fleischbank bis des Kepichi Haus gereicht

hat. Und zwar nämlich von der Fleischbank *עד הכרובי* (= *a zsinagógáig*) sind *הוקנים* (= *az őregek*) gestanden *אחרי ההומה עם* (= *utána* *a baldachin két tóratekerccsel és a közepén az öreg, tiszteletre-méltó Dajján Trebits Simon, kit Isten tartson meg*), welcher weitersfolgenden *שבה* (= *dicsőítő költemény*) abgelesen hat, *אלופי קהל* (= *a gyülekezet előkelői és hetven személy számában*) nach der Reihe gestanden, *ועל הצד השני* (= *és a másik oldalon*) der sogenannten Pálfi-Mauer seind erstens *נפשות* (= *számszerint* 20 személy) nämlich *לומדי תורה* (= *tóratudósok*) gestanden *אחרי* (= *és ez után*) seind 4 Bänke mit doppelten Tritte an der Pálfi-Mauer fest gemacht worden, worauf auf den ersten Tritt *אחרי ליב ילדים הלומדים* (= *az a 12 fiu, aki a Talmud Tora tanítónál tanul felöltöztetve sajátos ruházatukkal*), nämlich einen Kire von Sachs blauen, rothen, weisse Knöpf, rothe Krägl et Aufschlägl, wie auch Mützlech von rothen Tuch und schwarzen Fälder ausgeschlagen, *וכי כל א וא* (= *és mindegyik kezében*) ein Tébele (= Tafelchen) mit obigen *שבה* (= *hymnus*) *בנחת המים* (= *szép írással*), gestanden, *אחרי* (= *ez után*) seind wiederum *נפשות* (= *számszerint* 32 férfiu) gestanden, damit eine gleiche Spalier zu formiren.

Wie als dann der Graf *מן* (= *ból*, *ből*) Installation zurück gekommen ist, ist ein herrlicher Zug von allé hier anwesende Magnaten und Comitatsherren, so wohl in ihren prächtigen spänigen Wagen, als auch zu Pferd und seiner durch die Reihen deren Spalier durchpassirt. Während Durch-Passas *השררה ירה* (= *urunk az uraság részéről*) haben obige 32 Kinder *קול רם* (= *hangos szóval*) Vivat geschrien, welches *השררה ירה* (= *urunk az uraság részéről*) als auch von alle anwesende beherziget worden ist.

Der *שבה* (= *hymnus*) ist auch *על* (= *-ra*, *-re*) Deutsch übersetzt worden, wo von auch einige Büchel hirbei liegend.

Es ist auch den Abend vorherr *השררה ירה* (*urunknak*, *az uraságnak*) ein Büchl, welches zierlich eingebundes ware überreicht worden.

Um den Tag zu verherrlichen und ein öffentliches Kennzeichen der Treue und Ergebenheit gegen den neu installirten unser allergnädigsten Grundherrn zu geben, ist auch *מקהל יצוי* (= *a*

gyülekezet részéről, kit Isten tartson meg) veranstaltet worden eine Illumination an zu bringen, welches sehr prächtig ist ausgefallen.

כל הנג של בית הקהל למעלה (= A községháza egész házteteje felfelé) ist eine Stelage von zirka Ellen hoch gestanden, mit den Inhalt Vivat Karl Pálfi. Diese 3 אורשות haben die ganze Schul breite bedeckt, mit Rauschgold überzogen und mit viele Lampen beleuchtet. Auf dieser Stelage ist im Mittel der Wappen להשררה (= az uraságnak) mit ein grossen Laker mit viele Tiegel beleuchtet gewesen, und von abwärts des Daches ist die ganze Mauer mit Latten beschlagen gewesen, und in die Latten sind viele Tiegel angebracht gewesen, so in Summa zerka 700 Tiegel gebrennt haben.

Es ist sehr prächtig und herrlich ausgefallen. So auch ist אורנו השררה ירה (= urunk az uraság) וכבודו בעצמו (saját személyében, dicsőségében) mit mehrere שורות (= uraságokkal) um 10 Uhr בלילה (= éjjel) gekommen und die veranstaltete Illumination in Augenschein genommen, und ihren Wohlgefallen und Zufriedenheit geaussert und an Tag gelegt.

אנחנו קהל יחי (= a gyülekezet előkelői) haben auch 10 Mann Infanterie den ganzen Tag und Nacht zur מרמון העם (= a néptömegtől) anstellen lassen.

A kézirat befejezését az a héber óda képezi, melyet Pálffy gróf tiszteletére ez alkalommal énekeltek. 9 öt, illetve hét soros rimes vers, a versfejekben Karl Pálfi akrosztichonnal. Bevezetése:

החננו רצה נא אל איום
מקורות לבנינו ממעמקים קראנוך היום.

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

Pótlás

a Magyar Zsidó Szemle 1907. évi XXIV. évfolyama 343-ik lapjához.

Szófer Igig Léb legkedvesebb cousinom, a szentföldi zsidóság galíciai nősziya, őszinte mély fájdalommal 1907. évi június 25-én, pénteken elhunynván és én vele, mint azelőtt évek óta rendszeren Marienbadban, azon évben nem találkozhatván, az általam nagyrészt ismert családjára valamennyi tagjaira vonatkozó adatokat tőle már nem kérhettem — nem kaphattam. Csak most vagyok azon helyzetben, hogy a לחנן וכי máig tátongó hézagot következő adatokkal betöltssem.

Özvegye a jámborságáról és páratlan jótékonyágáról ismert úri asszony, Lindenbaum Sára (VI. Hajós-utca 16—18.).

Gyermekeik: Óbudai Freudiger Ábrahám, a pesti auth. orthodox hitközség előjárósága elnökének, tisztelt barátomnak első felesége, az 1892. március 28-án valamennyiünk mély fájdalomára elhunyt 1. Seraphine és ugyancsak Freudiger Ábrahám második felesége, a fenkölt érzületű és előkelő viselkedésű és így minden ízében apjára valló 2. Róza, ennek két fia: Sámuel és Fülöp; Seraphine egyetlen leánya Blau Lipótné Sarolta. 3. Sámuel, felesége Wechsler Recha. 4. Dávid, akinek, mint tábori rabbinak arcképét közölte az „Egyenlőség” 1916. augusztus 8-án kelt 32. számának 10-ik oldala; felesége Scharmann Serena, jelenleg Wiener Badenben laknak. 5. Eugenia cousinjának, a pozsonyi főrabbi Sz. Akibának nagyműveltségű felesége. 6. Sarolta, Magazanik Náumné, ezelőtt Berdyczewben, most Charkowban. 7. Teréz, néhai Ullmann Sándor, a nagyvárad Kurländer és Ullmann nagykereskedő cég társ tulajdonosának özvegye és utódja. 8. Mira Blau Béláné Kolozsvárott 9. Regina Gourary Gyuláné Wien. Ez a Gourary orosz zsidó név a גור-יארה-nak gallificatiója.

Budapest.

Vadász Ede.

IRODALOM.

Talmudkonkordancia.

Nehéz viszonyok között — papíros és nyomás állandóan drágulnak — halad előre a nagy mű. Midőn ezt írjuk, a Jod betű végéig jutott, tehát a misnakonkordanciának a fele készen van. Kéziratban az egész misna készen van, jelenleg a talmudon dolgoznak Kassowsky I. H. kiváló talmudista vezetése mellett nem kevesebben, mint tizenketten. Ezeknek eltartása a jeruzsálemi drágaság miatt egyre nagyobb gondot okoz, de a nagy mű létesítését, amely az egyetemes zsidóság becsületbeli ügye, nem fogja megakadályozni.

A Konkordancia jelentőségéről e helyen és máshol már több ízben szóltunk. Az előttem fekvő újabb ivék kapcsán még csak azt teszem hozzá, hogy e mű révén fogjuk először birni a misna szókinszének teljes listáját, mert a szótárak csak a nehezebb vagy valamely vonatkozásban különösen érdekes misnaszavakat jegyezték fel. Azonfelül beható szóértelmezést tartalmazó misnalexikonunk lesz. Nem is kell majd lapozni, mert a mű végén külön szólista lesz, az egyes szavaknak modern nyelvekre való fordításával együtt.

Egy-egy példán, egy nyelvin és egy tárgyán, mutatom be a jelen ivékből, melyek 673-tól 856-ig terjednek, a Konkordancia jelentőségét, mint segédeszközét. Mindössze három ige van a misnában, melyek főnévből veszik gyöküket, habár az a gyök is használatos, amelyből a főnév képződött. Ezek a gyökök: 1. חלל amely החלה-ból származik, noha החלה-nak a gyöke חלל amely gyök a bibliai héberségben használatos. 2. חס (חסידה-ból) a biblíában חס (חס-ból). 3. חסד (חסד-ból), gyöke חסד. Csak 1-ről beszélünk. A misnikus héberben „kezdet” szót rendszeres החלל igével fejezik ki, de a Konkordancia kimutatása szerint (700. lap, 1. hasáb) háromszor חלל is található, még pedig mindháromszor Támíd Traktátusban (2, 2. 3.; 6, 1). Ez a templomkultuszt leíró traktátus a legrégebb misnatraktátusok közül való és megtartotta a régibb igealakot.

A tárgyi dolog pedig a következő: Chanukáról nincs a misnában traktátus, sem összefoglaló leírás. A Konkordancia 727. ik lapjából látjuk, hogy hét helyen van említve a misnában bizonyos összefüggésekben, de seholsem, mint főtárgy. Megértjük ebből a tényállásból azt, hogy a talmud Sabbat 21 és köv. lapokon összeállítja a régibb, a misnán kívül eső forrásokból mindazt, ami Chanukára vonatkozik, más szóval *Chanuka-traktátust ad, mint pótlást a misnához*. Ilyen pótlások egyébiránt a babilóniai talmudban más tárgyakról is vannak, mint pl. a gyászról Móéd Kátanban.

A legnagyobb dicsőretet érdemlik Kassowsky szómagyarázatai. Világosak és mindenre kiterjedők. Ez nem mechanikai munka, hanem az anyag teljes és mély ismeretén alapszik. A vokalizálás általában jó, csak itt-ott emelhető kifogás, sulyosat a 783. lap ellen, hol חסד alakjai vannak felsorolva. K. nem ismerte fel, hogy pl. חסד-ban a ח a ח hez hasonult. Az ismert „sehechejánu” (687a, 1. sor), valami véletlen folytán lehetetlen igealakká torzult. Egyebet az illetékesekkel fogunk közölni.

Ezuttal újból felhívjuk tudományunk, első sorban a talmudtudomány barátainak, hithűségeknél és egyeseknek figyelmét a nagy műre. Becsületbeli kötelességünk megalkotóit támogatni. Történhetik ez kétféle módon: először egy vagy több ív nyomtatási költségeinek vállalása által, másodsor egy példány megvétele által. Egy ív nyomási költsége 10.000 korona, egy példány ára 10 angol font. Ez utóbbinál a hazai viszonyok tekintetbe vételével mérséklésre vagyok feljogosítva, szintűgy más országoknál is. Minden felvilágosítást készséggel fogok megadni.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

A Zeitschrift d. D. M. G. utolsó fülete közli Meissner Bruno előadását: „Die gegenwärtigen Hauptprobleme der assyriologischen Forschung”. Az egyik pont a törvénygyűjteményekről szól. Újabb időben ugyanis napfényre kerültek egy ó-asszír törvénykönyv terjedelmes töredékei, melyek közül az egyik a családi és házassági jogra vonatkozik. Idézzük szó szerint a nevezett törvényt: „Merkwürdigerweise treffen wir im alten Assyrien die auch aus Alt-Israel her bekannte Sitte der Schwagerehe. Der Grund dieser Institution liegt in dem Streben des Gesetzgebers, die Familie

und den Familienbesitz zusammenzuhalten. Der § 30 unseres Gesetzbuches sagt darüber: „Wenn der Vater zum Hause des Schwiegervaters seinem Sohne eine Gabe brachte und trug, das Weib seinem Sohne noch nicht gegeben ist, und ein zweiter Sohn, dessen Gattin in dem Hause ihres Vaters wohnt, stirbt, so kann er die Gattin seines toten Sohnes seinem anderen Sohne, der zum Hause seines Schwiegervaters (eine Gabe) getragen hat, zur Ehe geben. Wenn der Herr der Tochter, der das Geschenk empfangen hat, nicht einwilligt, seine Tochter zu geben, kann der Vater, der eine Gabe gebracht hat, wenn er will, seine Schwiegertochter trotzdem nehmen und seinem Sohne geben, oder wenn er will, kann er alles, was er als (Mahlschatz) gebracht hat, Blei, Silber, Gold, was nicht zu essen ist, das Kapital, nehmen, dem Essbaren aber darf er nicht zu nahe treten.“ Umgekehrt war es auch Usus, dass der Witwer, dessen Frau gestorben war, seine Schwägerin ehelichte. Die Scheu, eine Schwiegertochter aus dem Familienverbande zu entlassen, ging sogar so weit, dass, wenn nach einer rechtsverbindlichen Verlobung der junge Bräutigam stirbt oder flieht, „unter den übrigen Söhnen des Vaters des Bräutigams vom ältesten bis zum jüngsten einer, wofern er nur 10 Jahre alt ist, sie heiraten soll“. Im Notfalle muss sogar ein Enkel einspringen, falls er bereits 10 Jahre zählt. Ja, es scheint aus den gleichen Gesichtspunkten heraus sogar die Ehe mit dem Schwiegervater und dem Stiefsohn erlaubt gewesen zu sein. Auffallend ausführlich sind die moralischen Verfehlungen behandelt, die ein trübes Licht auf den sittlichen Standpunkt der damaligen Zeit werfen. Hier musste der Richter scharf zufassen. Da der Staat ein Interesse daran hat, einer Fehlgeburt vorzubeugen, muss ein Mann, der bei einer Frau einen Abortus veranlasst, Ersatz für das Leben des Kindes leisten, eine Frau, die sich selbst ihre Frucht abtreibt, wird gepfählt und nicht begraben. Bei Ehebruch kommt es darauf an, ob die Frau damit einverstanden war oder nicht. War es nicht der Fall, so wird der Ehebrecher getötet, die Frau geht straflos aus: willigt sie ein, so verlieren beide ihr Leben. „Wenn aber der (betrogene) Ehemann seine Gattin freilässt, wird man auch den Mann freilassen.“ So sieht man, dass auch in Assyrien Ehebruchsgeschichten häufig um des lieben Friedens willen vertuscht wurden.“ (92–3. lap.)

A sógorházasság eszerint az ókeleti világban époly járatos

volt, mint a válólével. Mózes törvénye csak szabályozta, az utóbbi esetben az elbocsátott nő visszavételét, az első esetben pedig azt, hogy a sógor adhat elbocsátólevelet (chalice). A talmudban sok szabályt találunk, melyek a sógorházasságot megszorítják. A fejlődés sógorházasságellenes volt. Ez érthető, mert a családi birtok megtartása mint főszempont mindinkább háttérbe szorult.

*

Immisch O., Das Nachleben der Antike, Leipzig 1919. Ez az érdekes 42 lapos könyvecske némely pontja a mi külön szempontunkból is érdekes. A klasszikus görög nyelvvel szemben a hellenizmust, a byzantinizmust és az ujjörögöt hanyatlásnak, elfajulásnak tekintették. Hasonlót mond a latinról. Ezt az értékelést a nyelvudomány megsemmisítette. „Die Späterentwicklungen der Sprache sind für den Linguisten natürliche Weiterbildungen, nicht mehr verächtlich behandelte Verfallserscheinungen, Bibelgriechisch und Neugriechisch kein entartetes Attisch, Vulgärlatein und Romanisch kein Sündenfall, der die Menschheit aus dem Paradies der goldenen Latinitas vertrieben hätte. Ferner, die Volksmundarten beanspruchten nun überall selbständige Bedeutung neben den Schriftsprachen, ja es zog im Grunde den Sprachforscher der sprachliche Wildwuchs lebhafter an, als die schulmeisterlich geregelte Literatursprache“ (7. lap). Azt hiszem, hogy az újhéber (misna és midras) nyelvéről, valamint a targumok és a jeruzsálemi talmud nyelvéről ugyanez áll a biblia klasszikus héber és aram nyelvvel szemben. I. kiemeli, hogy most már nemcsak a klasszikusokat tanítják, hanem a hellenizmust is, sőt a byzanciakat is (10. lap). A zsidó irodalomban szintén lehetne a biblia és talmud utáni irodalomra ügyet vetni. 11. lent idéz egy görög közmondást: „Aki a sebet ütötte, gyógyítja is“. Nem tudom forrását, de előfordul a zsidó irodalomban.

Immisch bebizonyítja állítását a nyelven, íráson, mértékeken, kalendáriumon, az államéletén, az egyház szervezetén, a címeken, a jogon. A címeknél megjegyzendő, hogy a héber címek, mint pl. „nagyság, fényesség, szentség“, amelyeket már a 10. században az arab zsidóságnál találunk, végeredményben a byzanciakra mennek vissza, mint pl. az *excellencia* stb. Érdekes az, hogy a görög bibliafordítás (és az Újtestamentum) milyen hatással volt az európai nyelvekre. Meglehető példa: *parlare, parler*. A héber másal szót a

a későbbi korokra és legendák Sz.-ról (137—304). A harmadik rész „Bibliográfia” címmel felsorolja Sz. összes eddig ismert iratait, azokat is, melyek kéziratban vannak. Ezen felül kritikával kísérve sorba veszi az összes dolgozatokat, melyek Sz.-ra vonatkoznak (305—427). Együtt van az egész irodalmi apparátus, a milyen a zsidó irodalomban tudommal nincs. Egy kis repetitorium nem fog ártani. Sz. munkái a következők: 1. *Agron*, héber rím-szótár. 2. Könyvek a héber nyelvről. 3. 70 hapaxlegomenon magyarázata (Tafsir). 4. Bibliafordítás és bibliamagyarázat. 5. Sziddur, melyből sok részlet van kiadva. 6. Bevezetés a talmudba. 7. A 13 hermeneutikai szabály magyarázata. 8. Kommentár Berákót traktátusra. 9. Az örökösödés törvényei. 10. A zálog törvényei. 11. Okmányok könyve (széfer ha-stárót). 12. Az incestusról szóló törvények (Arájót). 13. A teréfót (tiltott eledelek) törvényei. 14. Kammat törvényei. 15. Tisztálanság és tisztaság törvényei. 16. Adományozás törvényei (Mattánót). 17. A papok adományainak törvényei. 18. A menstruáció törvényei. 19. Döntvények. 20. Kalendárium (5 írat). 21. Kronológia. 22. Tannák és amórák kronológiai sorrendje. 23. I. Jüda patriarka életrajza. 24. Hasmoneusok története (Megiliat bené Hasmonai). 25. Jecirakommentár. 26. Emunót ve-Déót. Imponáló irodalmi tevékenység, különösen olyan férfiről, ki csak 50 évet ért el. Ezen felül híres mint polemikus. Ebbe a körbe vágó munkái nincsenek benn a fenti felsorolásban. Új (geniza) adat szerint Sz. 60 évet ért volna el (Matter 423 Mann szerint). A munkát kimerítő névmutató zárja be. Mann a Revue des Etudes Juives legújabb füzetében számos hibát igazít ugyan helyre, de ezek a munka lényegét nem érintik. Elsőrendű mű.

*

Az „Irodalmi hírek”-ben feljegyzett „Palästina Reisehandbuch” (1921. Berlin) zsidó szerzőtől származik és első sorban zsidók számára íródott. A praktikus útmutatásokon kívül van benne történeti rész is. Az egyik Palesztina civilizációjának történetét adja a legrégibb kortól a jelenkorig, a másik a zsidótelepítés történetét. Felette érdekes a jelenkori Palesztina leírása. A háború pusztított, de épített is. A törökök is építettek, az angolok is, utakat és vasutakat. Most Palesztinának már kiterjedt vasúthálózata van, sok jó útja, sőt elsőrendű zsidó hoteljei is vannak. A zsidó Baedeker animálja az embereket, hogy tavasszal, vagy ősszel

keressék fel a szent földet. A zsidók, kiknek száma a háború alatt nagyon lecsökkent, úgy hogy 1919-ben csak 65000-en voltak, ma már ismét 90000-en vannak. A szentföld legkultiváltabb eleme. Zöme Jeruzsálem, Száfet, Tiberiás és Hebron „szent” városokban lakik. Érdekes a nagyon vegyes népesség leírása, ott vannak még az őslakók maradványai is „szir” név és tipussal. Tanulságos a 150 lélekre lepadt szamaritanusok leírása. Szombat (péntek) este nem ég gyertya házaikban és szombat napján csak hideg ételeket esznek. Általában a szóbeli tan (olvast az írott tan) szerint élnek, mint a karaiták (74. lap) Nem ok nélkül inti a talmud a nőket a péntek esti gyertyagyújtásra, súlyos büntetés említése mellett. Volt t. i. más szokás és oppozíció. Az utazási kézikönyv, amely elég szépen van kiállítva és olcsó (100—120 márka), mint tudományos segédeszköz is becses.

*

A kismartoni sirköfeliratokról szóló, pazar fénynyelv kiállított mű, melynek teljes címét az „Irodalmi hírek”-ben feljegyeztük, egy sorozatnak az első száma. *Wolf Sándor*, az ismert kismartoni mecénás szülővárosa történetét akarja megírni, mihez a jelen mű mintegy forrásgyűjtemény. A feliratokat *Wachstein B.* dolgozta fel, ki ezen a téren az „In-schriften des Wiener Judenfriedhofes” két kötetes mű által vált ismeretessé és elsőrendű szakember. Mások is segítettek neki, vagyis nem maga másolta a feliratokat, ami nem a legjobb módszer. *Wachstein* művét a magyar zsidó irodalom ismerete nélkül készítette el, ami a művet fogyatékoská teszi. Kíváncsú, hogy magyar-zsidó historikus német nyelven egészítse ki. *Wolf Sándor*, ki műgyűjtő és műismerő, bevezető értekezést írt e címmel: „A zsidó sirkő fejlődése és a kismartoni temető emlékei”. A legrégibb időkkel kezd, az ókori sirkövekkel. Öröndetes, hogy a súlyos gazdasági és még súlyosabb nyomdai viszonyok között ily költségű és még megjelenhetett. *Wolf* a zsidó irodalom barátait nagy hálára kötelezte.

*

Hauser Ottó, Geschichte des Judentums, Weimar 1921. Ez az 535 lapos könyv a fajiság szemüvegén át látja az egész mindenséget, a népek és a zsidók történetét. Minden kérdés, akár szellemi, akár anyagi, faji probléma. A zsenialitás a tiszta fajhoz kapcsolódik, elsősorban az északi, vagyis germán fajhoz. Ha a

vér vegyül, degenerálódás áll be. Kiváló példa az antiszemitizmus vakító hatásának. Hauser ugyan azt mondja, hogy ő „korok feletti” szempontból szemléli a zsidó problémát és csak annak tisztázásához akar hozzájárulni, de nem hagy a zsidóságon egy ép hajszálat. Megvolt a véleménye, mielőtt egy sort írt és ehhez a véleményhez keresett, preparált tényeket. Azt mondja például, hogy Spanyolországban csak a zsidók kiűzése után kezdődött a felendülés (299. lap). Micsoda historikus! Az „anthropológiai történetlítés” azt mutatja, hogy az antiszemitizmus szénája nem áll jól Németországban. A könyvkereskedői hirdetés is másról beszélt, hogy el ne riassa a liberális gondolkozásúakat, főképp pedig a könyveket olvasó és vásárló közönséget. Idézek egy-két mondatot: „Der Antisemitismus ist genau so alt, wie der Semitismus... Die Propheten geisseln ihn in ihrem Volke” (a Semitismust t. i.). „Der Antisemitismus ist nichts, als die Ablehnung des Mischrassigen durch den Reinrassigen, gleichviel, ob er lichter oder dunkler ist” (469). Más helyen természetesen azt mondja, hogy a zsidók külön faj. Az idézett lapon az „antiszemitá”-nak való nyilvánítást gyaláznak minősíti. A zsidógyűlöletnek örök életet jósol (525. lap). Zsidó tudása Hausernek nincs, műve politikai pártírat, nem történet.

*

Bernheim E., ki a történelmi módszerről alapvető és általános elismert munka szerzője, a Göschen gyűjteményben (270. szám) közrebocsát egy „bevezetést a történettudományba” (Einleitung in die Geschichtswissenschaft, Berlin-Leipzig 1920). Olcsó pénzért sokat lehet belőle tanulni, természetesen a zsidó történetírásra nézve is. Amit pl. a mondáról, a legendáról, az anekdotáról olvasunk, értékesíthetjük zsidó történeti forrásoknál is, fokozott mértékben azt, amit az annalesekről és a krónikákról mond (111. lap). Így pl. a Széder Olam Zulta velejében évszázadokon át folytatott évkönyv. Ez járta az egyházatyáknál és a középkorban. A „forrásanalízis” (138) igen hasznos útmutatással szolgál, különösen pedig a szövegkiadásról szóló szakasz (141). Ez utóbbi a zsidó irodalomban még most is kezdetleges fokon áll. Tanulságos kis könyv.

*

29 szakember írta meg a kultura összefüggését az ókortól a jelenkorig a főkorokra nézve és a főkorszakokra nézve a követ-

kező műben: „Vom Altertum zur Gegenwart” (2. kiadás Leipzig, Berlin, 1921). 4 szakaszból és 29 cikkből áll és 386 oldalát ölel fel. Igen érdekes felvilágosító és tanulságos könyv. Az irodalomról szóló fejezetben azt olvassuk, hogy az antik költészet helyébe a ritmikai lépett rimmel, amely az „Alleluja” melódiáján épült fel (45. lap). Emlékeztet a Pijutra, amely hasonló és amely szintén megtartja a bibliai költészettel az összefüggést. A római jog tanította meg a világot a jogi gondolkodásra és ez a mai napig él. Erről egyebek közt Mitteis a következőt mondja: „so ist auch im römischen Recht die Form, in welche sich der kaltherzige Egoismus und die von ihm begünstigte Immoral einkleidet, immer so bewunderungswürdig, dass man über dem herrlichen Gefäss den traurigen Inhalt vergisst” (114). Ha ez a talmud jogáról állana. Jó erre nem is gondolni. Mitteis a római jog pártján van a fenti és egyebek mellett is. Patsch azt bizonyítja, hogy időszámításunk előtt és után főképp 4—6. századokban görög, illetőleg hellenista og hatott a római jogra (120—128). Zsidó szempontból is érdekes, mert a hellenista a zsidó jogra még inkább hathatott már a geográfiai és politikai kapcsolatoknál fogva. Ha valami közös a római és a talmudi jogban még nem következik belőle, hogy a talmud a római jogból vette, talán hellenista forrásból vették mindketten. A nyelvtudományról szóló értekezésből látjuk, hogy a grammatika a filozófiával állt kapcsolatban és érthető, hogy a zsidók az ókorban a grammatikából néhány terminusnál egyebet nem teremtettek. Etimológiájuk azonban nem áll alacsonyabb fokon, mint a görögöké. Nagy ókori történészek állították fel azt a tételt, hogy a görög ember „ahistorikus” (147). Áll ez kisebb-nagyobb mértékben a babilóniaiokról és egyiptomiokról is. „Csak a zsidóknak sikerült először egy nagy világtörténeti koncepció” (149). A talmud e tekintetben a bibliával szemben hanyatlást mutat, olyan ő is, mint a régi népek. Az idők folyamán, mint ismeretes, a görögök és utánuk a rómaiak művészi történettudományt teremtettek. De elég lesz a drága nyomás korában.

*

Delitzsch Frigyes, a Bibel—Babel és a „Nagy család” sok port felvert művek szerzője, kevésbé szenzációs, de komolyabb és hasznosabb munkát írt a biblia szövegéről, melynek mindent megmondó címe így hangzik: Die Lese- und Schreibfehler im

Alten Testament nebst den dem Schrifttexte einverleibten Randnoten klassifiziert. Ein Hilfsbuch für Lexikon, Grammatik, Exegesis und Lektüre" (*Berlin-Leipzig* 1920). D. nem kevesebb, mint 3000 szöveghibát talál a héber bibliában, természetesen nem ő maga fedezte fel, hanem az összes, többnyire német exegéta. Kevesebb több lelt volna, a szövegkritika felfalja önmagát. D. módszeresen jár el, csoportosítja az állítólagos hibákat. Ezek a csoportok a következők: I hibák, melyek a szó és mondat elválasztás nélkül való írásából keletkeztek (1—12). Ez maga 15 alcsoportra oszlik. A leggyeszterűbb eset az, mikor az előző szóhoz tartozó betű a következővel kapcsolatik össze vagy megfordítva. Lehetséges az is, hogy az előző szó utolsó betűje a következő szó elején ismételtetik vagy megfordítva, azaz a betűt kétszer írták (dittográfia). II-IV. A vokális betűk (matres lectionis) hiányosságai és következetlenségei (13—82). V. Íráshibák (83—148). VI. Lapszéljegyzetek, melyek a szövegbe kerültek (149—163). Részletes Index. Megjegyzésektől ez alkalommal eltekintünk.

*

Alt A., Die griechischen Inschriften der Palaestina Tertia westlich der Araba, (*Berlin-Leipzig* 1921). Ez a gyönyörűen kiállított folió alaku könyv arról a szentföldi vidékről gyűjti össze a görög feliratokat, melyeken az ósatyák éltek. A gazdasági élet még most is olyan, amilyen 3500 év előtt volt. A feliratok különféle, adórendeletek, votívtablák, ajtófeliratok, sírfeliratok stb. A 9. felirat az utóbbiak közül való és 117. zsolttár 20. verse: „Ez a kapu az Úré, igazságosak mennek be rajta“ (12. lap). A legtöbb felirat keresztény sírfelirat, a legrégebb valószínűleg 515/16 évből Beér-Sebából. A patriarchák hazája ez időtájt már teljesen christianizálva volt (16. szám). A 23. számú felirat végén ez áll: „Átkozott legyen mindenki, aki ezt a sírt felbontja, mert már tele van és senkinek sincs benne helye“ (20. lap). A 25. számban 6 éves gyermeknél fel van jegyezve az elhalálozás havi és heti napja és órája is. (v. ö. 149. szám). A 30. számban az elhunyt fivére (nem atyja) van megnevezve. A talmudban a síremlék neve nefes (נֶפֶשׁ). Érdekes, hogy ily értelemben fordul elő נֶפֶשׁ is (lélek), vagyis a görög név a héber hű fordítása (47. szám). 72. számban előfordul Abram. Érdekes a név alakja is; t. i. nem Ábrahám. A 90. számban Abramios, 103., 122. és 135. Abraamios, 113. Abraam. —

„Nyugodjék lelke a Te szentjeiddel“ (149. Keresztény sírfelirat). „Az unokát szerették a nagyatyá után nevezni“ (59. lap).

*

Scheinhaus L., Leopold Zunz. Ein Lebensbild, *Berlin* 1920. (Poppelauer). Zunz a modern zsidó tudomány megalapítója, de biográfiája mai napig sincs. A Scheinhausé életkép ugyan, de nem életrajz. Nemcsak csekély terjedelménél, hanem tartalmánál fogva, amely kielégíthette ugyan az „Allgemeine Zeitung des Judentums“ olvasóit, a honnan mint különlenyomat jelent meg, de nem felel meg Zunz jelentőségének. Népszerű irat, amely a felületen marad. A főbb életrajzi adatok vannak benne hat fejezetben, de nem teljese. A Heine munkái sincsenek kihasználva.

*

Leuken Ernst, Der Einfluss Aegyptens auf Palästina auf Grund der in Palästina gemachten Ausgrabungen, *Göttingen* 1917. Ez a 68 lapos doktordisszertáció az egyiptomi befolyást a legrégebb időtől kezdve akarja kimutatni, amit igen helyesen az ásatások eredményeinek alapján kísérel meg, amihez a palesztinai ásatásokon kívül az Amarna ékiratos lelet is tartozik. A szentföldön magán is találtak néhány ékiratos táblát. A legrégebb befolyás aránylag csekély. Szerző három korszakot tárgyal: I. A legrégebb kor (8—13). II. A kanaanita kor (13—49). III. Az izraelita kor (49—66). Befejezés (67—69). A befolyás aránylag csekély, de sokkal nagyobb, mint az asszír-babyloni, amely a 8-ik századig (ante) nem jelenik meg (59. lap). A je'len munka csak az ásatásokat és a bibliát veszi tekintetbe, a későbbi korokról nem szól. A második zsidó állam idején, különösen a hellenizmus uralkodásakor a mindennapi életre való befolyás jelentékeny volt. Ez a talmudból és midrásból megállapítható. Amulettek már régen kerültek Egyiptomból Palesztinába (40). Az Amarnalevelekben említett Chabiról, kik talán azonosak a héberekkel, az 51. lapon van szó.

*

A Protestáns Szemle XXXII. évf. 4—10. lapján értekezik a kereszténység egységéről. Mi itt csak azért említjük, hogy belőle egy érdekes történeti tényt idézzünk. Ez a következő: „Mert a kakas ősrégi jelképe a világosságnak: az arany kakas a napnak, a vörös kakas a tűznek. Nem annyira a színe miatt, mint inkább

azért, mert a kakaskukorékolás a derengő világosságnak, a nap feljövételének hírnöke. Ő-keresztény síremlékeken gyakran fordul elő, mint a feltámadás hajnalának jelképe" (8. lap). Az általunk aláhuzott mondat, az állítás veleje, zsidó eredetű. A mindennapi reggeli benedikciók közt még most is szerepel az imakönyvben a mondás: „Dicsértessél Te, Örökkévaló, ami Istenünk, aki a kakasnak értelmet adott, hogy megkülönböztesse a napot az éjjeltől.“ Értelme az, hogy a kakas észreveszi a pillanatot, amikor az éjjelt felváltja a nap. Az ember erre nem képes. A benedikciók közt a szóban forgó első helyen áll és eredetileg kétségtelenül nyomban a kakasszó hallatára mondatott. A talmud (Berákót 60b) már előírja, hogy a kakas hangjának hallatára el kell mondani ezt a benedikciót. Az aram fordítás (Targum Jerusalmi Leviticus) a kukorékolást úgy fogja fel, hogy a kakas Istent dicsőíti, ki az éjszakát és a napot teremtette.

*

Rabinowitz Z. A. lefordítja Bacher Agáda művét. Eddig elkészült a Palesztinai amórák agádájából két füzet az első kötetből. Szerző velem való összekötötésbe lépése után az egész agádának lefordítására határozta el magát. Serényen dolgozik és az „Agada der Tannaiten“ első kötetének fordításával már elkészült, az első fele már régebben látott napvilágot, a második fele pedig most (1921. április) jutott kezeinkbe. Birálatot most nem írunk, csak örömtünknek adunk kifejezést, hogy Bacher halhatatlan műve héber ruhájában a zsidóság minden részéhez el fog jutni, különösen, hogy oly egyszerű, folyékony és világos a Rabinowitz héber stílusa.

KUTFÖK.

324. szám.

Az Országos Iroda levele és memoranduma a oproni népszavazás ügyében.

45.890. sz.

I.

Tekintetes Elöljáróság!

A nyugatmagyarországi kérdésben beállott fordulat, mely Sopron és vidékére kiterjedő népszavazás elrendelésében nyert alakot, nagy és fontos feladat elé állítja a kérdéses területen lakó és a szavazásban való részvételre jogosított hittestvéreinket.

Ismerve a soproni zsidóság magyar hazafiságát, e szent földhöz való tántoríthatatlan ragaszkodását és súlyos viszonyok között is megőrzött nemzethűségét, talán feleslegesnek is látszik, hogy ez ügyben Önökhöz külön megkereséssel fordulunk, hiszen az ily köteleességek teljesítésében az egész magyar zsidóság egy vonalon jár, kitanításra nem szorul és nem egy tekintetben más felekezetnek is például szolgálhat.

És ha mégis e rendkívüli kérdésben a tek. Elnökséghez intézzük e sorokat, ezt azért tesszük, mert arra is kell gondolkunk, hogy akadhatnak egyesek, akiket az elszomorító közéleti jelenségek és azokból táplálkozó tényezők kihatásában hazánkra oly káros politikája a nyugatmagyarországi kérdésben megingathat.

Tekintetes Elöljáróság!

Azok a felekezetünk ellen, de rendszerint minden igazság ellen is irányított mozgalmak nemcsak nekünk fájnak, hanem közszabadság- és jogellenes tendenciájuknál és kulturelles jeilegüknél fogva fájnak a keresztény társadalom legbecesebb részének is, melyet a demagógia az ország ügyének intézéséből ennek végtelen kárára kiszorított. A mi ügyünk tehát nem egy felekezet ügye, hanem a haladás, a szabadság, a jogegyenlőség és konszolidáció kérdése és nem kétséges, hogy a magyar nemzet jelen sorsa és jövője ez eszmék diadalán fordul meg. Nem kétséges tehát az sem, hogy az antiszemitizmus és mindaz, ami annak nyomán felbujánzott, eltűnik és hogy visszatér ismét közénk a béke és megértés ama szelleme, melynek hatása alatt az ország fellendült és a magyar zsidóság oly kiváló fejlődésre jutott.

A muló jelenségeken túl érezzük, hogy a haza örökké él. Magyarországra még dicsőség vár. A népek között miként a múltban, úgy a jövőben is kiváló helyet fog eljoglanni. De bármily sors alatt e szent föld szeretete örök érzés marad bennünk. Szep-
lőtlenül adjuk azt át utódainknak. Helyezkedjünk túl mindazon, ami nem a nemes lelkű magyar nép hamisíthatlan akaratóból és nem a magyar nemzet hős lelkéből fogamzott. Minket e lelki elfajzások és hamis jelszavak sziklaszilárdan álló hazaszeretetünkben meg nem ingatnak.

Nem feledjük, hiszen még mintha csak tegnap lett volna, hogy Ausztriában az antiszemitizmus orgiákat ült a birodalmi székváros tanácsában és a nemzeti képviselőben hosszú időközön át és akkor keverték és hintették felénk a gyűlölet mérgét, mikor hazánkban a szabadelvűség hatalmas győzelmek örömjárában uszított.

Nem felejtjük el, hogy Magyarország a szabadság hazája volt mindig és az is lesz ismét. A magyar nemzet testébe olvadt zsidóság helyzete itt mindig kiváló volt, az ország legjelesebb fiai állottak oldalunkon. A magyar nemzet geniusza szeretettel ölelte magához a zsidóságot, hűségét és értékét mindenkor melegen méltatva és törvényalkotásokban megörökítve. *Ámde, ha nem biznánk is abban, hogy közel van az az idő, mikor közös erővel, testvéri egyetértéssel fogjuk az új Magyarországot felépíteni, még akkor is időközön, szenvedélyeken, viszontagságokon és minden földi érdeken felül áll és álljon a pártos szellemtől elvontan tündöklő magyar haza imádata és irán'ia való kötelességünk mindent lebíró gondolata.*

Ily érzelmeiktől magunkat Önökkel összeforrvá tudván, általuk soproni és környékbeli hittestvéreinket kérjük, hogy tetteikkel és áldozatokkal mindent kövessenek el, hogy Magyarország ügye körükben teljes diadalra jusson.

A magyar zsidóság, megértve a történet szavát és áthatva legszentebb érzelmeitől, szeretettel és bizodalommal tekint ma feléjük: Isten segítse hazafias munkájukat!

Hitrokonai üdvözléssel

Budapest, 1921. október 1.

Dr. Mezey Ferenc,
irodai alelnök.

Mezei Mór,
irodai elnök.

II.

Az országos izr. iroda ez ügyben úgy mint a közelmúltban a felekezet egyetemes érdekeit érintő kérdésekben egyáltalán együttesen jár el. Érdekes adat az együttes eljárásra az az 1921. évi december 13-án kelt következő memorandumrészlet, melyet Mezey Ferenc dr. bocsátott rendelkezésünkre:

„Hitfelekezetünk vezető szervei egy pillanatra sem kételkedtek abban, hogy a soproni zsidóság hazafias köteletségétől mélyen át van hatva, de lépéseikben az a gondolat irányította őket, hogy a belpolitika némely lehangelő és hazánkra egyébként is oly káros kihatású jelenségeivel szemben is a magyar nemzettel és annak szerves részét alkotó magyar zsidósággal való szolidaritásunk e történeti jelentőségű kérdésben külön nyomatékkal is kidomboríttassék.

A soproni két zsidó hitközségben mindez lelkes visszhangra talált, de ugyanakkor hangsúlyozták, hogy hazafias feladatok teljesítésében buzdtításokra nem szorulnak. Valamennyien önként és hazaszeretettel által vezéreltetve, amint az másképp elgondolható sem volt, nemcsak a maguk személyében, hanem elágazó tevékenységükben is a magyarság ügyének a maguk legnemesebb ügyének harcosai, állásfoglalásukban semmiféle érdek, vagy tekintet őket megtántorítani nem képes.

Habár ez előttünk tisztán állott, a belügyminiszter úr ő excellenciájának hitfelekezetünk egyik vezéralakjához intézett kérelme és ő excellenciájával személyesen is folytatott megbeszélésünk folytán mégis megjelentünk Sopronban, ahol folyó hó 11-én és 12-én a következő tapasztalatokat tettük:

1. A soproni zsidóság szívvél lélekkel ügyünk mellett van. Mint a másolatban idecsatolt és a két hitközség vezetői által kiadott nyilatkozatuk is mutatja, körükben propaganda ülés tartására szükség nincsen és amint ők mondják, „ez inkább a hazafias önértzet megsértésével járna, lévén előttük a hazafias köteletség teljesítése magától értetődő és külső ösztökélésre nem szoruló dolog.” És ez szentül így is van.

2. Sopron város polgármestere Thurner ur, egy különben rendkívüli értékes férfiú és lánglelkű hazafi ezt megerősítette. A zsidóság hazafiasságát és mintaszerű polgári erényeit előttünk elkes szavakban dicsőítette azzal a kijelentéssel, hogy: vajha

itteni minden felekezeti polgárról azt lehetne mondani, amit a soproni zsidókról, akkor nemcsak győznénk, hanem fényes diadalt aratnánk." Sopron város polgármestere szerint a két ezeret meghaladó zsidó szavazók között egy-két ember akad, aki az osztrákok mellett van, de ezek társadalmilag, vagy egyébként nem számíthatnak.

3. *Báró Villani* miniszteri osztálytanácsos úr azt jelentette ki előttünk, hogy két éve él Sopronban és a zsidókkal a legmelegebb és legbizalmasabb viszonyban áll. Megfigyeli gondolkozásukat és cselekedeteiket és mondhatja, hogy a hazafiasságuk és a magyarság céljaival való egyetértésükhez és együttérzéséhez szó nem fér. A báró úr oda nyilatkozott, hogy szívesen látja érdeklődésünket, de ha talán azért jöttünk volna, hogy a zsidókat buzdítsuk, erre szükség nincsen, ezért fáradnunk nem kellett. A soproni zsidók lelkes magyar hazafiak.

4. Érintkeztünk papjainkkal és más számos hiveinkkel. Csofárdatos egyöntetűséget állapítottunk meg az egész vonalon. Sőt olyan megható jelenségekkel is találkozunk, hogy a zsidó lelkész mindent elkövet és egyes tényekben sikerrel is, hogy más választásokat a magyarság ügyének megnyerjen és osztrák érzelmiüket a szavazással szemben legalább is közömbösítsen.

Valóban úgy áll, hogy ha mindenki úgy teljesítené hazafias kötelességét, mint a soproni zsidóság, akkor diadalunk nagyon nagy lenne. Tekintve, hogy Sopronban összesen csak mintegy 17.000 szavazat van, a zsidóság kételyt nem engedő hazafiassága nagyon súlyba esik.

A soproni hivatalos körök bizakodók. Isten segítse diadalra ügyünket.

A népszavazás eredménye a memorandumban foglaltakat fényesen igazolta. Örök dicsősége maradt ez a soproni zsidóságnak.

325. szám.

Földbirtokreform és egyház.

Az orsz. izr. iroda egy konkrét esetről kifolyólag e tárgyban a következő felvilágosítást adta egy izr. hitközségnek, melyet általános érdekből itt közlünk:

Az Országos Földbirtok Rendező Bíróság a földmivelésügyi minisztériummal egyetért abban, hogy a földbirtok helyesebb

megosztását szabályozó 1920: XXXVI. t.-c. 84. §-a módot nyújt arra, hogy az egyházközségek lelkészi vagy tanítói javadalmak céljára az állam céljára ennek a törvénynek alapján megszerzett ingatlanokból földhöz jussanak. Az egyházközségeknek erre a célra való földhöz juttatása azonban rendszerint nem történhetik egyedülállóan, hanem az illető közigazgatási községben az említett törvény alapján meginduló valamely földbirtokrendezéssel kapcsolatban, melynek során a községi előjáróság, illetve városi tanács által a 60.000/921. F. M. számú rendelet 49. §-a szerint foganatosított összeírásnál az egyházközségnek földhöz juttatása végett jelentkezni kell.

Az, hogy az egyházközség esetenként mekkora földhöz juthat, vagy hogy meglévő, de ki nem elegendő földek mennyire egészíthetők ki, attól függ, hogy mekkora az állam által a közérdekű földbirtokpolitikai célra megszerzett ingatlan és mekkora s mily sürgősségű az egyéb földszükséglet, mely közérdekből kielégítésre vár.

Minthogy remélhető, hogy a törvényesen bevett izr. hitfelekezet hitközségei e részbeli igényeinek elbírálásánál költségtételt nem fog — az Országos Izraelita Iroda véleménye szerint — a felekezet köréből felmerülő ily igények az illető politikai község előjáróságánál, illetve városi tanács előtt jelentendők be és az ott folyó eljárás során érlelendők meg O. F. R. Bíróság döntésére.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Press I.*, Palästina und Südsyrien. Reisehandbuch. Im Auftrage der Palestine Express Comp. verfasst. Mit vier Bildern von *E. M. Lilien*, 3 Karten, 5 Plänen und 2 Grundrissen, 1921. Verlag: Benjamin Harz, Jerusalem—Berlin—Wien. VIII, 367, 8°. Ára 120 márka. — *Rosenákné Behr Blanka* regénye: *Judith, Budapest* (1921), Korvin Testvérek. — *Singer L.* Asmodáj, drámai költemény három felvonásban, *Budapest*, 1921 (Mult és Jövő kiadása). — Az Egyenlőség Naptára és Évkönyve az 1922. (5682) évre. Szerkeszti *Dr. Szabolcsi Lajos*. Kiadja az Egyenlőség. Ára 90 korona. — A Mult és Jövő Irodalmi Almanachja. Szerkeszti *Dr. Patai József* 5682—1922. — *Szichón*. Héber—magyar nyelvkönyv. „Menorah” Verlag, Wien, (II, Heinestrasse 16.) Ára 90 magyar korona. Van német és angol kiadás is. — *A hagyomány gyöngyei*. A talmud könyvei: Berakhoth.—Pea—Sabbath. Az eredeti talmudi szöveg alapján *Dr. Molnár Ernő*. Bevezető tanulmányokat irtak: *Dr. Blau L.*, *Dr. Hevesi S.*, *Dr. Venetianer L.*, *Dr. Weisz M.*, *Dr. Kálmán Ö.*, *Budapest*, 1921. Folytatása további traktátusok (1922.) — Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt. Bearbeitet von *B. Wachstein*. Mit einer Studie von *S. Wolf*. Wien 1922.

Rabbiválasztások. *Dr. Junger Mózes* (Siklós) Zalaegerszeg, *Dr. Borsodi József* (Nagyatád) Kecskeméten, *Dr. Guttman Simon* (Szentes) Abonyban, *Dr. Kun Lajos Jászberényben*, *Dr. Péner Miklós* (Súmeg) Baján, *Dr. Wallenstein Zoltán* Komáromban lett rabbivá megválasztva. Nagy a rabbihiány, sem a hazai, sem az elszakított területek igényei nem elégíthetők ki. Tekintélyes külföldi hitközségek is kérték papot a Rabbiképzőtől.

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTI

DR. BLAU LAJOS

HARMINCKILENCEDIK ÉVFOLYAM

1922. JULIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM.

BUDAPEST, 1922.

Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetés összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. Előfizetés egész évre 100.— korona Rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 50.— korona.

TARTALOM.

Tudomány.

Dr. Blau Lajos: Ókeresztény epigráfia zsidó szempontból.	65
Dr. Blau Lajos: Adalékok a bibliai-talmudi házasságkötési jog történetéhez.	74
Dr. Blau Lajos: Az Óasszir törvények zsidó szempontból.	77
Dr. Goldberger Izidor: Adatok a kuruc-labanc korbeli magyar-zsidók történetéhez.	79

Irodalmi szemle.	85
-----------------------	----

Vegyes.

Irodalmi hírek. — Rabbiválasztás.	96
--	----

A Magyar Zsidó Szemlét illető minden küldemény Budapest, IV. Váci-utca 85., IV. em. címzendő.

Kéziratok, tudományos tartalmuakat kivéve, vissza nem küldetnek

TUDOMÁNY.

Ókeresztény epigráfia zsidó szempontból.

Az ókeresztény epigráfia, amely a római császárság kezdetétől Gergely pápáig (604) és némely országokra nézve még kereken egy századdal tovább terjed, kutatásai körébe vonja mindazt, aminek monumentális jellege van, tehát a feliratokat s szövegeket szilárd anyagon. Kivétel az érmek és egyebek, melyek az archeológiába tartoznak. Kaufmann Carl Maria egy kézi könyvben ezt az érdekes és tanulságos anyagot összefoglalta (Handbuch der Altchristlichen Epigraphik. Mit 254 Abbildungen sowie 10 schriftvergleichenden Tafeln. Freiburg i. Br. 1917). Diels a Deutsche Literaturzeitung 1918. évfolyamában a munka ellen több súlyos kifogást emelt ugyan, de ez a mi szempontunkat, t. i. a zsidó vonatkozást alig érinti — külsőleg, belsőleg szép mű. Mi szokásunk szerint csak a zsidó tudomány szempontjából fogunk a mű sorrendjében össze nem függő észrevételeket tenni. Mielőtt azonban ezt megkezdjük, a mű tartalmáról képet adunk.

A mű az előszón és a képek jegyzékén kívül 11 fejezetre oszlik, melyek a következők: 1. Az ókeresztény epigráfia fogalma és feladata. Forrásai és irodalma (1—14). 2. Külső megjelenés, paläográfia, a feliratok nyelve és datálása (15—51). 3. A sírfeliratok általában és egyes országokban (52—96). 4. Válogatott epigráfiai szövegek a vita profana et socialis-hez. Néposztályok. Hivatásrendek Honi adatok. Családi élet. Sirjog (97—131). 5. Az epigráfiai formulare, különös tekintettel dogmatikai és egyéb szövegekre (132—226). 6. Egyház és hierarchia (227—294). 7. A graffiti (295—311). 8. Okmányok. Nem egyházi történeti szövegek (312—326). 9. Damasus pápa feliratai, előmegjegyzéssel az epigráfiai költészethez (327—365). 10. Damasus utáni történeti fel-

iratok költői alakban. Vértanu-elogiumok és építészeti titulusok a római katakombákból. Bazilika titulusok (366—387). 11. Válogatott építési feliratok és hasonló szövegek, különös tekintettel a Keletre. A madabai térkép (388—444). Ezután következik 5 tabella (II—V. kronológiai tabellák) és a tárgymutató (491—514). Az antik világ keresztény alakban tovább él, de részben zsidó befolyás által módosulva. Persze csak a tartalomban és szokásban, nem a művészetben és technikai készségben.

Az írás típusának ismertetése közben konstatálja K., hogy az írás iránya némelykor a görög és római iránytól eltér, amennyiben nem balról jobb felé, hanem jobbról balfelé halad. „Ha ennek hosszukás tárgyakon, lámpásokon, keskeny pillérekre s hasonló dolgokon megvan a maga külön oka, inkább csak játék, ha az egyik sírfelirat fordított írást mutat“ (27. lap.) Hogy ez játék volna, nem valószínű, sírfelirat erre nem alkalom. Régi időben a görögök is írtak jobbról balra, amint a föníciaiaktól átvették. A zsidók ezt az írás irányt megtartották. A valószínű feltevés tehát az, hogy a zsidó szokás befolyásolta a sírfeliratot. Ha hozzávesszük, hogy a fordított írásnak magikus erőt tulajdonítottak, ebben a különös írásban magiát, a démonoknak a halottól való távoltartását fogjuk látni. Boustrofedon azaz, hogy az írás ökörszántása módjára fordul vissza, szintén előfordul (160.) *Akrostichon* már régi időben volt (28), a versfők a szentek neveit mutatták, tehát a zsidó szokás sem a piutköltőknél kezdődött. Adeodatus egy sirversen 257. lap, Augustinus is szerzett ily sirvers akrostichont (360). A feliratokban pontok a közepén a sor fölött elválasztó vagy rövidítő jelként szolgálnak (29. fent). A pont a Geniza kéziratokban is a rövidítő jel és bizonyára ebből származik a most szokásos kis vonás a betű felső csucsán. A görög nyelv volt Rómában is az előkelő nyelv. „So erhielten sämtliche Bischöfe der Papstgruft griechische Inschriften, und es hat den Anschein, als wäre diese Sprache zeitweise „Kirchensprache gewesen“ (30). A császári Rómában, legalább régi időben, a nép görögül beszélt. Innen érthető az, hogy a zsidó katakombákban az uralkodó nyelv a görög és így lesz érthető a püspökök görög sírfelirata is. Vannak görög inscriptiók latin betűkkel és latin inscriptiók görög betűkkel írva (30). A 31. és 216. lapon (155. számú kép) ilyen sírfeliratok közölve vannak (I. a 36. képet — gräko-latin felirat). Látjuk ebből, hogy nem pusztán zsidó szokás jelentkezik abban,

hogy a zsidók a bibliát görög és más betűkkel írták (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 58—72), valamint az sem, hogy az arabot és az európai nyelveket héber betűkkel írták, illetve mai napig írják. „Übrigens weisen die heidnischen Inschriften ähnliche Erscheinungen auf, namentlich in bezug auf promiskuale Anwendung griechischer und lateinischer Lettern bzw. Worte in Daten, Akklamationen und Abkürzungen“ (32). Szóval általános ókori szokás, nem pedig zsidó speciális szokás, mint mindenki hiszi.

A Nyugat a consúl-aerát használta, a Keleten azonban már korán a császári aerával találkozunk. A császár uralkodó évei szerint számítottak. „Eltekintve Egyiptomtól és Syriától, hol más keltezési módok mellett sikeresen meghonosodott, csak a byzanci korban lett általánossá“ (48). A legrégebbi keresztény adat Alexandriai siron találtatott a 149. évben: Bennünket Egyiptom és Syria azért érdekel, mert Palesztina a két ország szokását követte, ha nem is a sírfeliratokon, legalább nem maradt ilyen reánk, hanem az okmányokban. (A zsidó házasságfelbontás I., 48).

A régi sírfelirat igen rövid volt, a pusztán név. „Drei Umstände haben den anfänglichen Lakonismus und die Zurückhaltung des Formulars bewirkt: Judenüberlieferung, Vorsicht und mitunter auch Armut. Ebenso beachtenswert wie historisch begreiflich ist nämlich eine gewisse Übereinstimmung der ältesten christlichen Tituli und der jüdischen. Indem das römische Christentum die lokale jüdische Bestattungsart übernahm, war diese Ähnlichkeit von vornherein gegeben. Auch die jüdischen Grabchriften des 1. Jahrhunderts begnügen sich mit einem Namen, zu dem später ein Symbol oder die Paxformel tritt usw. Schon um der christlichen willen verdiente die jüdische Epigraphik der Kaiserzeit eingehendere Untersuchung“ (55). Egy 2—3. századbeli kersirtáblán három symbolum van: horgony, galamb és olajfa (53). A galamb az olajfából egy ágat csipdes. Talán szabad ezt a három symbolumot Noé bárkájára magyarázni, azon az alapon, hogy az egyházat Noé bárkája jelképezte az egyházatyák szerint. A halálózás és temetés napja volt az első, amit a halott nevéhez hozzá-tettek (ugyanott). „Der Todestag war für den Christen dies natalis für den Himmel.“ Kérdés, hogy ez volt-e a szokás okozója és nem inkább utólagos magyarázata. A zsidóknál ugyanis szokásban volt, hogy a halálózás napján és évfordulóján böjtöltek (Nedárim),

tehát már megvolt a „Jahrzeit“ és így talán ezt vették át a keresztények. Sémi (recte: héber) felirások is előfordulnak keresztény katakombákon, így a שלום szó (paxformula). A halott neve egyszer héber betűkkel: שמעון. Két kitért zsidó sírfeliratából látszik, hogy Istablicus a Donatus, Mosattes (Mózes) a Peregrinus nevet kapta (55. lap, 1. jegyzet). Így Kaufmann, de lehetséges, hogy mindkettő két nevet viselt, amint az a zsidóknál nem volt ritka és nem kell feltételezni, hogy a kereszt felvételekor kapta a második nevet, hiszen egy sem keresztény jellegű. Maga K. az 56. lapon közöl egy sírfeliratot *Donatus* zsidó írástudóról. A katakombalapra (Platte), az egyetlen létező analógia, a zsidó titulusok szerint lettek kiállítva (57).

Művészi siremlék (Kisázsia) a 3. századból van reprodukálva és leírva a 252. lapon. Bennünket csak az érdekel, hogy egy nyitott könyv van rajta kódexformában. Így K. a 64. lapon, de a 252. lapon már maga egy nyitott diptychonról beszél. Ez egészen más. Nem valószínű, hogy Kisázsiában a 3. századbeli könyvek már a jelen könyvalakkal birtak volna és nem rotulusalakkal. — Érdekes egy syr felújító görög felirat kezdete: Egy az Isten (69. lent) és ugyanaz Egyiptomban. Ez a formula (*heis theos vagy heis theos monos*) Syriában a leggyakoribb ajtófelirat, kereken 70-szer fordul elő. „Die Formel, welche eine feierliche Betonung des Monotheismus darstellt, ist wohl jüdischen, sicher judenchristlichen Ursprungs“ (71). Clermont Ganneau Mózes V., 6., 4.-re vezeti vissza. Ez helyes és még sem helyes. Nem Mózes könyvéből vették, hanem a zsidó szokásból, a Mezuzából, amelynek tartalma a Sema Jiszráel. Mezusa helyett egyszerűen ráírták az ajtófélfára, amit Mezusa jelent is. Egy szóval: „Egy az Isten“ mai nyelven szólva: a Mezusa.

Theodote, az 5. századból származó, a halotti liturgiából merítő sírfelirata így hangzik: „Atya, fiu és szentlélek nevében! Ur, nyugasztald szolgálód lelkét, a megdicsőült Theodoteét, irlalmazz neki irlagmad nagysága szerint, ó Isten, sajnálatod teljessége szerint töröld ki bűnét és könyörülj meg rajta kezeiddel és állítsd őt jobboldhoz az igazságosság trónusánál és itasd a nyugalom vizénél“ stb. (75).

Ha a bevezető és befejező formulától eltekintünk, bár a befejezés zsidó is lehetne illetve általános ókori felfogás, az egész

zsidó formula. Az Isten jobbánál ülni előfordul a midrasban (Sócher T. 18., 36. Bacher Agada Am. 1., 457), a nagy irlalom a liturgiában mai napig. A mi gyászszertartásunk kronológiailag nincs fixirozva, de a keresztény formula régisége kétségtelenné teszi, hogy a zsidó formula, amelyből a régi keresztények általában merítettek, még régibb. Beható kutatás a részleteket is meg fogja találni, más keresztény formuláknál is, pl. a sírfeliratokon gyakran előforduló: „emlékezzél“ s hasonlóknak, melyek a ייחור-aequivalensei, miről még lesz szó. Ide tartozik a következő is.

Egy 491-ből származó gall sírfeliratban az áll, hogy „léleke teremő Istenéhez száll, míg földi teste a földnek marad“ (87. lap). Ez nem más, mint a még most is járatos elföldelő formula: Porból vagy és porhoz fogsz visszatérni. A lélek visszatér Istenhez, aki adta. Igaz ugyan, hogy I. Móz. 3., 19. és Kohelet 12., 9. versekből van összetéve, de bizonyára nem onnan vették, hanem a halotti liturgiából.

Herodes zsidó király ivadékainak sírfeliratai alapos fellelés szerint még léteznek. Allítólag már keresztények (98). Hogy Simplicius a keresztnév volna (Taufname), nem erős bizonyíték. — Két vándorfestőnek Sabariából (Szombathely) sírfeliratának vége közölve van 117. lap. A keresztények a katonai szolgálattól idegenkedtek, de amikor a kereszténység államvallássá lett, a helyzet változott K. (114—15.) meglepéssel konstatálja mindkét tény, azonban ötszázaléknál többre alig emelkedett a zsoldosok száma (más nem létezett), ezeknél is az a kérdés, hogy előbb volt-e katona és azután lett keresztény, vagy előbb keresztény és azután lett katona. A kettő nem mindegy. Ezt csak azért jegyezzük fel, hogy nemcsak a 18. századbeli zsidó idegenkedett a katonáskodástól. Érdekes azonban az, hogy az egyházatyák és zsinatok, mikor a kereszténység állami vallás lett, tiltakoztak az ellen, hogy zsidókat a katonaság közé felvegyenek, de csak nagy későre sikerült nekik a zsidók kizárása. Egy példa arra, hogy az erény fogalma változik.

Az egyházközségek a milánói türelmi rendelet (313) előtt nem szerezhettek birtokot, csak a sírjog keretében. Az ugynevezett collegia funeraticia megkönnyítették a községi birtokszerzést. Temetkezési egyesületek csak Septimius Severus óta engedélyeztettek Rómán kívül. Már a pogányok alkottak sodalitates & collegia sacra

név alatt egyesületeket (125). Hogy a Chevra Kadisa mikor keletkezett, nagy kérdés, melyről folyóiratunkban (V. évf. 209) nagy eszmecsere folyt. A név mindenesetre megfelel a collegia sacra-nak, csak az a kérdés, hogy mily uton és mely időben jutott a középkori zsidósághoz. Az aram név misztikus eredetre mutat, talán a 15–16. századba. A Zita nőnév az ókorból ered (26, 32, 127).

A már fent tárgyalt 5. századbeli sírfelirat a gyakori Amén helyett 99-et ír, mert a görögben a szó betűinek számértéke ennyi (az éta = héber ט = 8). Lásd a 75. és 143. lapot. A *gematria* keresztény körökbe is behatolt.

Egy Alexandriában talált, 409 március 19-éről keltezett görög sírfelirat így kezdődik: Isten, Mindenható, ki van, volt, lesz, Jézus Krisztus az élő Isten fia, emlékezz meg Zoneine nyugvó szolgálód helyéről és elköltözéséről... hogy felvétessék Mihály arkangyal után Ábrahám, Izsák és Jákob szent atyák ölébe, mert Tied a dicsőség és erő, örökkön örökké Ámen. Élt boldogan 77 évet. Emléke pedig Famenoth 23-án van (145. v. ö. 206. lap).

Ez a forma is zsidó, csak christianizálva van Jézus befűzése által. Az eleje: יהוה הוא יהוה; emlékezz: יחזק. Az Ábrahám, Izsák és Jákob ölébe való felvétel nincs ugyan sem a talmudban, sem más zsidó forrásban, de ebből csak az következik, hogy nem volt a zsidóság felfogása, de nem az, hogy nem volt népies zsidó felfogás. A kereszténység Pál idevágó nyilatkozata dacára nem tekintette magát annyira Ábrahám leszármazottjának (pogányokból rekrutálódott tömegeiben), hogy ily szoros kapcsolatot létesítenet volna az ősatyákkal, ha nem lebegett volna előtte a zsidó felfogás. Igen érdekes az „emléknap“, a Jahrzeit, amelynek zsidó eredete szintén nem lehet kétséges, miután már a talmud említi, habár nem egyenes formában (Nedárim).

153. lapon K. lenyomat egy Bukarestben őrzött feliratot, amely Heraklea meggyilkolt leányért bosszuima. A tudós szerző figyelmét elkerülte, hogy Deissmann ezt és a vele a név kivételével szóról-szóra megegyező athéni feliratot behatóan tárgyalta „Licht vom Osten“ c. 1908-ban megjelent művének első mellékletén ezzel a főirattal: Die Rachegebete von Rheneia (305–316). Bebizonyította, hogy az időszámításunk előtti 2. századból származik és zsidó eredetű. Végül kutatása befejezésül a felirat fordítását adja D., melyben semmiféle kérdőjel nincs, mint K-nál. Ez kimaradhatott volna a keresztény epigráfiából, minthogy azonban, mint K. hite mutatja, jól illik az összefüggésbe, azt bizonyítja egyébbel együtt, hogy a keresztény epigráfia erős zsidó hatás alatt áll. Az imát az engesztelő napon mondták el, ami világosan benne van. Érdekes, hogy Madridban ezelőtt vagy 20 évvel az engesztelő napon a kevésszámú zsidók, kik egész évben istentiszteletet nem is tartottak, kimentek a vértanúk sírjaihoz a temetőbe. Ezt olvastam és nem tudom, hogy milyen régi a szokás és hogy fennáll-e még? Mindenesetre érdekes analógia, sőt lehetséges, hogy maran szokás volt és az ókorból ered, ha nem is látjuk az utat, amelyen jött. Találjuk az „Ábrahám, Izsák és Jákob Istene“ kitételt (61). Azt hiszem, hogy ezt nem a bibliából vették, hanem a zsidó liturgiából, amely a nép előtt is ismeretes volt. A Trishagion (u. o.) hasonlóan a liturgiai Kesusának és nem az Ezsaiás versének az átvétele.

Róma egyik legrégibb sírfelirata így hangzik: A mindenható atya ezt is mondta, mikor Ádámot kikergette a (paradicsomból): a földből vétettél és a földnek fogsz átadalmi. Itt fekszik immár Agape stb. (167). Ez I. Mózes 3, 19, verse: „Amíg visszatérsz a földhöz, mert belőle vétettél, mert por vagy és porrá lépsz.“ A mai napig szokásos temetési formula. Az értelme bizonyára az a sírkövnön, hogy a földbe temetést az Isten parancsolta meg, a keresztény nem égeti el a hullát, mint a pogányok.

A *sphragis toy theoy*, melyet Pál is használ és mely egy amuletten is előfordul = יהוהו של הקביה (Irodalom 176, 1. jegyzet). A mohamedánokhoz is átment „Mohamed pecsétje“ névvel (Sabb. 55 a; Jóma 69 b. Freie Jüd. Lehrerstimme 1915, 71.)

Az egyik sírfeliraton egy 24 éves emberről az van mondva: puer natus. Ez (K. szerint 181) úgy értendő: született új életre, megkereszteltetett. Ez a felfogás, hogy a prozelita újszülött, talmudi jogelv: „A prozelita olyan, mint az újszülött gyermek“ — (Jebám, 22 a) s máshol, tehát szintén zsidó eredetű. A legrégibb egyházi jog a nőnél a 12. évet, a férfinál a 15. évet állapította meg a házasságkötésre. Előbb nem engedte meg. A feliratok tanúsága szerint a nők zöme 14 és

17 év között ment férjhez (194). Nem kell épen a római jogra gondolni, általános szokás lehetett. A zsidóknál Keleten a rendes házassági kor a nőknél 12 év volt.

„Die Sprache der Monumente widerlegt laut jene Klage der Heiden, welche das Christentum grosser Lieblosigkeit und Kälte zeihen, ja der Indifferenz selbst gegenüber der nächsten Verwandtschaft“ (197). A pogány világ az elsőt a zsidókról is állította, a különbség csak az, hogy a tudós világ ezt az állítást a zsidókról készpénznek veszi, a keresztényekről ellenben megcáfoltnak tekintti.

A halotthoz azt a kérést intézik az élők némely sírfeliraton: Imádkozz érettünk (202–204), pl. imádkozz Roma, gyermekeidért és férjedért. Ez a régi zsidó irodalomban nem mutatható ki, de él mai napig a zsidó nép ajkán. Bizonyára igen régi felfogás. Általában a népies szólamokban sok ősi felfogás él még, amely irodalmi kifejezést nem nyert.

A martyrt a zsidók a középkorban (קדוש) szentnek nevezték. Már más alkalommal rámutattam arra, hogy a talmud és midras ezt a terminust nem ismeri és hogy bizonyára keresztény hatás alatt keletkezett. Nem érdektelen, hogy régi időben a keresztények sem ismerték. „Der Terminus „sanctus“ fehlt als Heiligenattribut in der älteren Zeit ganz“ (211, 5). Ha a zsidók használták volna, a keresztények is átvesszik, mint sok egyébét. — Venosai zsidó inscriptiókon presbuteri és patres feleségei presbyteri, illetőleg paterissa címet kapnak. Keresztény nők, kikkel papok az ordináció előtt házasságban éltek, bár csak szórványosan, szintén presbyterának nevezetnek.

A keresztény kántorok között találunk egy levitát is. „Damasus pápának, az egyház magas protektorának, köszöni bizonyára Redemptus levita, kiváló liturgiai solista, epitaphiumát, melyből töredékek még napfényre kerültek.“ (272)

Lybia „nagy Oasis“-ának egy sirkamrájában (máshol is) előfordul a Kedusa (Trisagion), melyben keleti forma szerint az is benne van, hogy Isten dicsőségével tele van az ég (nemcsak a föld) (299). Nem érdektelen, hogy az Oasis egy látogatójának a neve: Antheis, Markusnak, a Makkabeusnak fia (Markoy Mágabeó, 301. lap.)

A számarkultusz (onolatria) vádját nemcsak a zsidók,

hanem a keresztények ellen is emelték. Van keresztkép számárfejjel (302).

A templomokon különféle feliratok voltak. Az egyikén pl. a 118. zsoltár 20. verse áll: Ez Isten kapuja, az igazak bemenek rajta (399). Most szokásban van, hogy a zsinagógák ajtaja fölél egy bibliai verset irnak, melyben rendesen az építés év-számát kiemelt betűkkel jelzik. Felvetem a kérdést, milyen régi ez a szokás? Ugy látszik középkori eredetű. Egy keresztény templomon a ווארמא olvasható (Szeresd az Urat Istenedet egész sziveddel stb. 398).

Az egyik épületi inscriptio így hangzik: Ur Isten, ki az eget és a földet teremtetted, adj életet Anastasiusnak, Thomasnak és Theodorának (404). Ez általános ókori formula és a talmud is ismeri ebben a formában: Ez a Szela legyen adomány (a cedakáé), hogy fiam éljen (Hakedem I. 16. R. H. 4a; Peszáchim 8a; B. B. 10b). A nevezett cikkben pogány-aram párhuzamokat mutat-tam fel.

„Egy ajtófödélén El Barabban a zsidó rituale járatos fohásza található: „Legyen rajtunk könyörületesseged, amint benned reménykedünk“ (411).

Nevezetes, hogy a zsidó liturgiából vesznek feliratot. Ha Syriában zsoltár-verseket használtak ilyen célra, közbütk 68.2 és 23.1, kérdéses, hogy egyenesen a bibliából vették-e és nem az élő liturgiai vagy magán jámborságból? Egy feliratban egyebek közt Zs. 17.8 áll: Órizz meg, mint a szem fényét, „szárnyaid árnyékában rejsz el“ (414). Ez a bibliában van ugyan, de a lefektetés előtti imában is előfordul mai napig (Baer, Sziddur 578). Az egész felirat versekből van összeállítva, köztük még más is, ami nevezett imában előfordul.

Végigmentünk Kaufmann gazdag és szép munkáján, előadva észrevételeinket. Egyes pontokról egész értekezéseket kellene írunk, ha ezt a jelen nyomdai körülmények nem tiltanák. De, úgy gondolom, hogy inkább csak odavetett, semmint kifejtett megjegyzéseinkből is világossá válik, hogy mily fontos a régi zsidó irodalom, sőt a jelen zsidó vallásosság ismerete is, a régi kereszténység megértéséhez. Másfelől rá kell mutatnunk arra is, hogy a régi kereszténység emlékei a zsidó régiségekre is vetnek fénysugarakat. A tudomány a tiszta igazságot keresi, fölüláll minden érzésen és

minden előítéletlen. Vétkeznek mindazok a tudomány ellen, akik nem olt keresik az ismereteket, ahol találhatók. A tudósoknak együtt kell dolgozni, hogy az igaz ismereteket napfényre hozzák. A tudományról is áll Pál apostol híres mondása: „Nincs se hellén, se zsidó, se férfi, se nő, se szabad se rabszolga”, amit egyébiránt a talmudban is találunk. Valamennyien egyértékűek, ha a megismerést elfogulatlanul keresik.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Adalékok a bibliai-talmudi házasságkötési jog történetéhez.

A talmudi és épígy a bibliai jogot általában dogmatikusan adják elő, tekintet nélkül a korokra, melyekben keletkeztek és a fejlődésre, melyen keresztül mentek. Összehasonlításra a legjobban ismert római jog kínálkozott, ezt ki is használták. Ezen eljárás ellen folyóiratunkban és máshol is erőlyesen szólaltunk fel, minthogy a két jogrendszer között nincs históriai összefüggés. Régen tettük és több ízben, de kevés eredménnyel. Régebbi számunkban is rámutattunk erre a pontra Rubin S. a talmudi jog c. munkája I. füzetének megbeszélésénél (XXXVIII., 50). Örömmel üdvözlünk ugyanazért oly munkát, amely az összehasonlító és történeti szempontot széles alapon állítja előtérbe a szóbanforgó jogrendszer egyik nagyfontosságú alkotó részénél, a házasságkötésnél.¹⁾ Hogy nem szorítkozik pusztán a házasságkötés jogára, ki fog tűnni a tartalom áttekintéséből, amely itt következik.

A mű előszón, forrás- és terminusok kimutatásán kívül, összesen 31 paragrafusból és 5 excursusból áll. Az első négy paragrafus a bevezető, a kutatás menetére és a forrásokra vonatkozó megjegyzéseken kívül az eljegyzési adományról szól (1–15). Az 5–8 paragrafus a zsidó házasság jellegét vizsgálja (16–32), 9. §. A bibliai házasságkötés terminológiája és a független nő

¹⁾ Neubauer J., Beiträge zur Geschichte des biblisch-talmudischen Eheschließungsrechts. Eine rechtsvergleichende historische Studie, Leipzig: I. C. Heinrichs, 1920 (Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft (E. V.) 1919, 1920, 24. u. 25. Jahrgang). XVI. 249. lap, nagyoktáv. Ára 50 márk.

házasságkötése (33–34). 10. §. A házasságkötés eredetileg egy aktus volt (35–48). 11. és 12. §§. Hammurabi törvénye, Tobit stb. (55–62). 13. §. Ujtestamentom, egyházatyák, kánonjog (63–67). 14–18. §§. A talmudi szerződés, vétel és csere, felpénz stb. (68–139). 19–23. §§. Házasság, vétel, ennek formái stb. (140–171). 24–28. §§. Okmány, eljegyzés, esküvő (172–201). 29–30. §§. Vételházasság a bibliában, móhár (206–220). 31. §. Befejezés (221–223).

E sommás tartalommutatóból kitűnik, hogy a 14–18 §§-ok nem a házasságkötésről szólnak; csak elővizsgálódás arra, hogy a talmudi házasságkötés jogi természete megállapítható legyen. Hasonló a következő néhány paragrafus is, amely a felpénz és az okmány jogi természetét és erejét vizsgálja a házasságkötésre való alkalmazás céljából. Az előmunkákat is szerzőnek kellett végezni, hogy a házasságkötés aktusát és formáit meghatározhassa. Már t. i. az ő felfogása szerint.

Ez általános bemutatás után térjünk át egyes pontokra. A források ismertetésénél Neubauer azt mondja, hogy a szorosabb értelemben vett talmud tárgyalási jegyzőkönyv. „Die Gemara ist eine Sammlung von Verhandlungsprotokollen aus den Akademien der Amoräer Palästinas (jerusalemischer) und Babylons (babylonischer Talmud)“ (3. lap). Ez a közhely az ismétlések által nem lesz igazabbá. Már külsőleg is feltűnő volna, hogy 300 év alatt évenként kétszer tartott gyűlékezéseknél csupán ily csekély terjedelmű jegyzőkönyv gyűlt volna össze. Igaz csupán az, hogy tárgyaltak, de nem az, hogy a tárgyalásokról jegyzőkönyvet vettek fel. Nincs is arameus vagy héber szó a jegyzőkönyvre. Az igazság a következő: A tárgyalásokból azt, amit az iskolafők gyűlékezete érdekesebbnek és méltónak tartott arra, hogy arról mindenki tudomással birjon, megformálták és felvették az iskolai tananyagba, más szóval a talmudba, hogy azt ezentul mindenki könyv nélkül megtanulja. A nézetek, ellennézetek, ellenvetések, kérdések, kételyek megrostáltattak és a végeredmény fixirozva lett. Más, mint iskolafő nincs is említve a talmudban, mert nem volt hivatalos állása, tekintélye, holott a tárgyalásban résztvehetett. Nagy ritka esetben emlitenek is „öréget“ (הרהר סבא), de név nélkül. Helyesen tehát azt lehet mondani, hogy határozatokat vettek fel, de abban az alakban, amint a diszkusszióban kialakult, azaz vitaformában, de mégis figyelembevehetőnek van deklarálva minden,

ami előadatott. Ugyanezért a talmud is kódexnek minősíthető, ha nincs is az a formája, amelyet mi kódextől elvárunk. Hol lett volna a palesztinai és babylóni zsidók törvénykönyve, ha nem a talmud volt az? Igaz csak az, hogy felvettek a talmudba egyet-mást, ami nem tartozik a törvénykönyvbe. Ez azért történt, mert a babylóni zsidók más művet, mint a talmudot nem ismertek, amit rabbinak, bírónak, szónoknak, bölcsnek tudni kell, az mind legyen benne az egyetemes nemzeti műben. Így gondolkoztak a babylóni zsidók. Talán a nem zsidók is, csak nem maradt ránk nemzeti művük.

Neubauer helyesen teszi tanulmányai élére Kiddusin első misnáját, amely a nőnek feleségül való megszerzésének három módját állapítja meg. Ezek: 1. Pénz vagy értéktárgy átadása. 2. Okmány átadása. 3. Copula carnalis. Mindhárom esetben a nőülvétel szándékával és a nő beleegyezésével. Neubauer kutatásaiban arra az eredményre jut, hogy az ősi (Mózes előtti) házasságkötés formája a testi egyesülés (copula carnalis) volt. (38. kövv.)

A Jubileumok könyve (3, 3–7) az asszony teremtéséről szóló bibliai elbeszélés (Mózes I, 2, 29–34) körülírásában némely toldást ad, amely arra vall, hogy a házasságkötést a testi egyesülésben látta. Az egész helyet idéztem a „Zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél története” I. 55. lapján, amelyből itt kiemelem ezt a mondatot: „Es felkeltette Ádámot álmából . . . és hozta hozzá az asszonyt és ő megismerte azt és szólt hozzá: ez most csont az én csontomból és hus az én husomból, ez az én feleségemnek fog nevezetni, mert az ő férjéből vétetett. Ezért férfi és asszony egy legyen . . . egy testté lesznek.” Fel van tételezve, hogy Ádám, mielőtt feleségének nevezi Évát, „megismerte”, azaz testileg egyesült vele. A biblia e szavát, hogy férj és feleség „egy testté” legyenek”, a régi rabbik (Berésit rabba 18 végén Theodor 166, j. Kiddusin 58 c. „Házasságfelbontás” I. 50, 1) a testi egyesülésre vonatkoztatták. Vagyis a *copulatio carnalis* a házasság kritériuma. Maimonides ezt állítja az ősi (nem zsidó) házasságról, míg a zsidó házasság az eljegyzés (kiddusin) és hazavitel (nisszuin, chuppa) által válik teljessé *copulatio carnalis* nélkül.

(Folytatása következik.)

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Az Óasszír törvények zsidó szempontból.

Koschaker P., Quellenkritische Untersuchungen zu den altassyrischen Gesetzen, Leipzig 1921 (Mitteilungen der Vorderas. Ges. 1921, 3., 26. Jg.) Koschaker, ki az ókeleti jogtudomány terén nagy tekintély, ebben a 84 lapos munkában az újabb kiadott asszír kódexet forrásai szempontjából vizsgálja. Ez a törvénykönyv valószínű feltevés szerint legkésőbb a 14. századból időszámításunk előtt származik (II. lap.) Jelentőségére vetekedik a Hamurabikódexszel. K. konstatálja, hogy a 47. §-ban, amely bűvészeiről szól, a vádlott szavai „egyenes beszédben referáltatnak, mint egy jegyzőkönyvben”. Ebből következik, hogy „ez nem törvény, általános jogszabály, hanem tudósítás egy konkrét bűnvádi esetről . . . Azért fűzték talán hozzá a bűvésziparagrafushoz, mert oly varázslatról van szó, melyet nem állapíthattak meg megfogható tény által” (17–18). Az egész emlékeztet a talmud eljárására, miszerint מִשְׁפָּט (megtörtént) szóval idéz jogesetet a jogszabály megerősítésére. Koschaker megokolása nem világos. A 22. lapon vizsgálódásai eredményeképp azt mondja K., hogy „konkrét esetről van szó, amely ügyetlenül jogtétellé lett átalakítva”. Ez a módszer a talmudban elég sűrűn konstatálható. A 22. lapon ezt olvassuk: „Wengleich einzelne Paragraphe des Textes an konkrete Rechtsfälle anknüpfen, so ist ihr Charakter als Rechtsregeln natürlich nicht zu bezweifeln. Sie sind nicht etwa bloss Berichte über gerichtliche Entscheidungen, sondern wollen eine Norm für die Zukunft aufstellen. Es scheint dies überhaupt der Weg gewesen zu sein, den die babylonische Gesetzgebung im Privat- und Strafrecht gegangen ist” (22). Mindez áll a Misnáról, az első ránk maradt zsidó törvénykönyvről. Látjuk, hogy az ózsidó törvényalkotás az ókeleti általános törvényalkotás módszerét követte. A Misna ebből a szempontból már azért is jelentős, mert saját korából, a 2–3. századból, a törvényalkotás eme módszerének az egyetlen ismeretes, sőt élő képviselője. Az órabbinikus kódex megerősíti Koschaker állítását és K. hivatkozhatott volna rá.

Az óasszír jog ismeri a levirátust, de csak az eljegyzett, nem pedig az özvegy nőre vonatkozólag (48. kövv.).

A talmud szerint a levirátus törvénye mindkettőre nézve áll fenn. Ellenben a szamaritánusok csak a menyasszony özvegyénél gyakorolták a levirátust. Nincs nyoma annak, hogy genuin

zsidók ezt az álláspontot foglalták volna el. Nincs erről kontroverzia, sem más nyom. Valószínű tehát, hogy a szamaritánusok ősházájukból hozták magukkal ezt a szokást és tudatosan vagy nem tudatosan a mózesi törvényt így fogták fel.

A vételházasságot az óasszír törvények már nem ismerik. Az eljegyzésnél az atyának fizetett menyasszonyi ár (tirhatu) a menyasszonynak adott házassági ajándékká lett átalakítva, eljegyzési ajándékkul pedig megmaradt az eredetileg a menyasszonyi árt kísérő menyasszony kérő ajándék (zubulu, huruppatu) (57. l.). Így gondolja szerző. Ez megfelel a zsidó ketubba és kiddusinpénznek. A *huruppatu* nyilván azonos a héber נדון (Mózes IV., 19) és a talmudban említett הירוס-nak (Kiddusin 6a). Érdekes az, hogy a talmud felveti a kérdést, vajjon הירוס érvényes eljegyzési formula-e és hozzáteszi, hogy Judeában a menyasszonyt הירוס-nak nevezik. Ebből azt látjuk, hogy az ősi név a nép száján még élt. Hasonlatos a נא szóhoz, amely azonos az asszír *gitu*-val és szintén csak az élő nyelvben volt meg a zsidóknál, nem a bibliában.

K. összeállítja a kétszer említett törvényeket (leges geminatae). Ebből azt következteti, hogy a törvény szerkesztője két forrást mechanikusan állított össze (66. köv.) Ezt a feltevést a misna struktúrája is megerősíti. A misnában is vannak leges geminatae, a talmudban pedig sűrűn megismételt diszkussziók.

Érdekes az ingatlan eladására vonatkozó rendelkezés, amely így hangzik:

„Ha valaki földet vagy házat ezüstért meg akar szerezni, mielőtt megszerezte a földet vagy a házat ezüstért, egy teljes hónapon át hírnök által háromszor hirdettesse ki Asur isten városában, háromszor hirdettesse ki a városban a földet és házat az is, aki meg akarja szerezni, ekképen: N. N., N. N. fiának földjét vagy házat e város mezőségében ezüstért meg akarom szerezni. Azok, kiknek megszerzési joguk vagy perlési joguk (?) van, hozzák el okmányait és tegyék le az előjáróknál, pereskedjenek, szabadítsák fel és ezüstért szerezzék meg . . . a városból, melyben (valaki) földet vagy házat akar szerezni, üljön össze a polgármester (és) a város három véne és hirdetessék a hírnökkel a következőt: Ebben az egész hónapban háromszor hirdetett a hírnök. aki ebben a teljes hónapban okmányát nem hozta, az előjáróknál nem tette le, a földre és házra elvesztette jogát.“ (72. k.).

Maga az intézkedés, t. i., hogy hírnök hirdet adósságbehajtásnál vagy földeladásnál a misnában és talmudban számos ízben fordul elő. Felsorolok rövidség kedvéért néhány helyet: Baba Mecia 35 b. Arákin 21 b. Ketubót 100 b. Áruk ארוכות בקורת ארוכות ארוכות 35 b. Azt azonban, hogy föld vagy ház eladása előtt hirdetni kellett volna, hogy a házra igénytartók jelentkezzenek okmányaikkal 30 (vagy 60 vagy 90) napon belül, a talmudban nem találtam. De előfordul Tur Chósen Mispát 103 szakasz 14. §. (S. A. ugyanott 6. §) az, hogy kormányfelhatalmazással hirdették 30 napig, hogy akinek igénye van erre a házra, mutassa be bizonyítékait, különben elveszti igényeit. Ez Spanyolországban történt a 13. században és a zsidó jog elismeri érvényességét az ismert elv szerint, hogy az állam törvénye törvény. Bizonyos, hogy ez a jogszokás Keletről jött a keresztény Spanyolországba, illetve a spanyol félszigetre az arabok, mórok hozták be. Ha a talmudi jog nem is ismeri, nem vagyok biztos benne, hogy nem létezett-e a talmud korában a zsidóknál. Mindenesetre érdekes, hogy az óasszír kihirdetés intézménye 3000 év után él a talmudban és 4000 év után Spanyolországban és nyoma megvan a Sulchan Árukban. Az óasszír törvényekre talán még visszatérünk.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Adatok a kuruc-labanc korbeli magyar-zsidók történetéhez.

Chacham Cebi Budán (Budapest, 1920, Franklin-Társulat) című eposzom¹ előmunkálatai közben többek között átolvastam Tnaly Kálmán: Bottyán János II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka (Pest, 1865) című könyvét, ahol a zsidókra vonatkozó adatokra a következő helyeken akadtam:

208. l. — „Jan. 18 (1708) Kapitány Ritt azt mondotta, hogy az ujhelyi (vágujhelyi) lovas németek az trencsényi hidakra kerülven Beczkó segítségére mentek. Simsó pedig azt mondja, hogy Ujhely-

¹ Költeményemet méltatták: Bánóczy József: Egyenlőség XXXIX. évf. 50 sz. 7. lap 1. hasáb (Budapest, 1920. dec. 11). — Dr. Földes Artur: Mult és Jövő X. évf. 50. sz. 12. lap, 2. hasáb (Budapest, 1920. dec. 10). — Pester Lloyd Morgenblatt LXVIII Jahrgang Nr. 32 (Budapest, 1921. Februar 10).

ből írta valami zsidó, hogy az németek hírére hallván az kuruczok, elszaladtak Beczkó alól; az várul gyújtották meg az Beczkó-várost, az németek, hogy Oroszlánkó vára alá mentek." (Pozsonyi névtelen Labancz Napló.)

398. l. — „Ápril 23. (1709). Klatóczky gyűlt Trencsénbül, azt mondja, hogy Alsó-Szulán (?) is volt már ez napokban zászlós kurucz. Ádám zsidó Bánbül gyűlt meg, az is azt mondja, hogy szaporán járkálnak s felesen is az Vágon túl az kuruczok, sok károkat tettek némellyeknek, s némellyeket el is vittek magokkal." (Behódolt labancz nemeseket, rabokul)

421. l. — „Julius 15. (1709). Az leopoldi zsidó érkezett, azt mondja, hogy semmi sincs benne, hogy Thuróczit elfogták volna; pénteken ment kuruczokat kergetni az Fehérgyén túl."

452. l. — (1709. aug.) „Ezalatt még több Hannover-vasas és labancz-huszárt indul a kuruczok után; a németek midőn a csatahelyre érkeztek, meglátván, hogy a kurucz nagyszáma: menten hátat adának, s visszanyargaltak a városba (Sopronba). A labanczok azonban — kiknek kapitányok egy keresztelkedett zsidó volt — mivel elől mentek, a lesbe kerülének, s mind összevágattak, egyedül csak a keresztelt zsidó meneküle nagy ügygyel-bajjal vissza, annak is elfogák vezetéklővát s levágták szolgáját.

507. l. — A győri mostani (1865) zsidó temető ott van, ahol a Sziget sánczolatok végződtek és melyet Bottyán 1707. június 23-án megrohant és bevett volt.

Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre. (Budapest 1888). 17. l.: Kemény János (későbbi erdélyi fejedelem) 1644-iki táborozásakor egy szombat napján ért Késmárkra és a várur (Thököly István, Imre atya) sok kérésére betért hozzá lakomázni. Noha fogadása tiltotta Keménynek szombat napján a borítalt, a tábori fáradságok után kétszeresen jótékony hatású kényelem, „a sok szép szók, kínálások, köszönetések, az bor s muzsika s az jó izgató, az ördög", arra birták Rákóczi György vezérét, hogy fogadását megszegje. Saját szavai szerint lelkiismerete nem engedte emiatt csendesnek lennie, de ügylátszik, hogy azért nem nehezelt a Thökölyekre. (Miért fogadta meg Kemény János, hogy szombaton bort ne igyék? Talán zsidózáshoz való hajlama volt?)

Thaly Kálmán: Gróf Eszterházy Antal kurucgenerális tábori könyve 1706–1709. Függelék: Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve, 1708 (Budapest 1901.)

Ezen könyvhez kitűnő név- és tárgymutató van,¹ amelynek alapján a következő zsidókra vonatkozó följegyzéseket közölhetem: 406. l. — Item (= 1706 július 12-én). Hirsdel² Izsák bátyjával együtt passirollattak Győr és Pozsony felé, bizonyos portékának lehozására.

429. lap. — Eadem (= die = 1706 augusztus 31-ikén) Hirschl Izsák passirollatott 4 szekér bőrrel szomszéd helyekre, úgymint Pozsony felé, hogy onnénd hadak szükségére posztót és egyéb requisitumokat hozhasson.

492. l. — Eadem (= die = 1707 február 14-ikén, Köböl-kútról) Balog István uramnak, hogy amely zsidókat Rácz Miska megfogott, portékájakat restituáltatván, manumitálja.

598. l. — Die 21. Decembris ejusdem (= 1707 Pápa) Hirschl Izsák névű zsidónak Győrben való ki- és bejárása passzus mellett megengedett.

638 l. — Eadem (= die = 1708 február 17-én Devecser) Izsák Hirslnak passus indulgeáltatott, mely mellett a bátyját Győrből portékáival együtt kihozhatta.

655. l. — Eadem (= die = 1708 március 17) Devecseri zsidó Hirschl Jakab passéroltatott. Szent-Miklosra, bizonyos portékáknak Devecserben való hozattatásokra.

657. l. — Die 21. Martij Vágrul megindulván circa horam 5-tam matutinam, érkezünk Kapuvárra, mely vár azelőtt való nap, ugyan 20, föladta magát, circa horam 10-mam meridianam; az holott Mojzes, Sámuel, Ábrahám, Sámuel és (658. l.) Jákób névű zsidóknak kereskedő passus és protectionális adatott.

662. l. — Eadem (= die = 1708 március 26-ikán Sümeg) Győrben lakozó Jakab névű zsidónak passus mellett megengedett Bécsben való menetele s onnand partékáknak kihozatása alkalmatosságával (azokat) el is adhassa szabadon.

U. o. — Eadem. Hirschl névű zsidónak indulgeáltatott, hogy maga ceremóniájának elvégzésére Győrben való be- s kijövetelre szabadon passus adatott.

¹ A 976. lapon Búcsú (falu). Tévedésből nincs különirtva Búcsú (Esztergom megye) és Búcsú (Vas megye). Így pl. a 490. lapon levő Búcs (Esztergom megye), a 870. lapon pedig Búcsú (Vas m.)

² Hirsdel bizonyára sajtóhiba Hirschel helyett.

684. l. — Item (= 1708 április 19-ikén, Kocson) Mundérért való marhavásárnak zsidó Izsák által inchoatiója insinuáltatott.

723. l. — Die 7. Juny (= 1708). Devecserben. Izsák Hirsli zsidó devecseri jószágban hagyatván, oly véggel, hogy ha az ellenség arrafelé történhetőképén divertálna: menjen eleiben s convenáljon s ne hagyja elégetni az várost.

U. o. — Item. Izsák Hirsli zsidónak Budáról feleségének Győrben való bévitele megengedetett és szabadon passéroltatott.

765. l. — Die 1 ma mensis Septembris (1708). Ikervári táborhelyen. Radó uramnak missiliter küldött levelére válaszoltatik, hogy az zsidó Izsákot megfogatván az ő álnok hamisságáért, kötözve a Méltóságos Generális táborára küldje, maga is peniglen a tábor után jöni siessen és Bolfort uramnak szóval recommendálja az jó vigyázást.

815. l. — Eadem (= die = 1708 december 17-ikén) Polák Dávid kis-martonyi zsidónak megengedetett Szombathelyre szabados kijövele.

817. l. — Eadem (= die = 1708 december 22-én) Nagy Martonyi bizonyos zsidó, két fiával, menyekzőjök solemnitására Szalonakban passéroltatik, intra tamen unius septimanae fluxum.

834. l. — Eadem (= die = 1709 február 1-én). Domonkos Sámuel uram két compániája számára kívántató, zászlóknak erectiójára küldetett assignatio öt réf zöld táfotárúl Izsák zsidóra.

Fenti idézetek némely tekintetben új orientációt adnak nekünk a kuruc-labanc korbeli magyar zsidóságra vonatkozólag, mint amilyen eddig volt. Büchler Sándor: Kurucz idők című dolgozatában (M. Zs. Sz. XI. 96. l.) azt mondja, hogy a magyar zsidó tabanc volt és hogy a kuruc ügynek csak egy ízben tett jó szolgálatot (u. o. 97. l.). Ezen tétel nem tartható, mert látjuk, hogy 1706. aug. 31-én Hirschel Izsák a kuruc hadak szükségére posztót és egyéb requisitumokat hozandó megy 4 szekér bórrel Pozsony felé. Sőt Hirschl még ennél nagyobb szolgálatra volt kiszemelve, amikor Devecser megmentését expressis verbis csupán csak reá bizza a kuruc hadvezetőség 1708 július 7-én. Bizonyára megfelelt a feladatának. És ha azt a rendeletet olvassuk ugyanazon év szeptember 1-éről, hogy Hirschl álnok hamisságáért kötözve hozák Eszterházy kuruc tábornok táborába, ugylátszik, hogy ártatlansága kitudódott, mert csak a rendeletről tudunk, azonban a

végrehajtásról semmi nyom sincsen, sőt már 1709. február 1-én bizza meg Domokos Sámuel kuruc alezredes két kompániája számára kívántató zászlók felszerelésével.

Hogy ki volt Hirschl Izsák, arról Büchler Sándor ad nekünk felvilágosítást. A Hirschl-család már 1695-ben lakott Budán (M. Zs. Sz. XXIV. 294). Később Devecserbe került, 1735-ben megint Budán találjuk úgy Hirschl Izsákot, mint fiát Jakabot (M. Zs. Sz. XXIV. 292 - 293). Izsáknak akkor hitvesen kívül három nagykorú és egy kiskorú gyermeke volt, nyílt boltja van, amit azonban tényleg fia, Jakab bír, aki már Budán született, nő és egy kiskorú gyermeke van. Hogy ugyanazon személyről van szó jelen közleményünkben, mint a Büchlerében, arról bizonyosságot tesz az, hogy Hirschl Izsák felesége 1708. június 7-én uton van Budáról jövet Győr felé. Vajjon ugyanazon Hirschl-családnak-e a leszármazottja Izsák, mint az, akit Kaufmann Dávid Sámson Wertheimer című könyvében (5. l.) említ, azt megállapítani nem tudom.

Közleményünk bebizonyítja továbbá azt, hogy a kurucok emberségesen bántak — ha szenvedélyeik nem zaklatták fel lelkiüket — a zsidókkal. Üzleti utjaikon passust kapnak a zsidók a kurucoktól. Midőn Rác Miksa hadnagy elfogott portékákkal utazó zsidókat és erről a Köbölkuten (Esztergom megye) Eszterházy kuruc-generális tudomást szerez, meghagyja galantai Balogh István brigadérosnak, hogy bocsássa őket szabadon. Midőn Kapuvárt elfoglalták (1708. március 21-én), Mózes, Sámuel, Ábrahám Sámuel és Jakab (összesen 5) zsidónak a kurucok kereskedő-passust és protectionalis levelet adnak. Polak Dávid kismartoni zsidónak megengedik, hogy Szombathelyről szabadon kijöhessen. Egy másik nagymartoni zsidó családnak (apa és két fiúnak) megengedik, hogy menyegzői ünnepre Szalonakba mehessen. Sőt még Hirschlnek azon kedveskedést nyújtják, hogy lehetővé teszik, hogy Győrbe juthasson valamely zsidó szertartás (ünnepmegülés?) elvégzése végett. Egy győri zsidónak engedelmet adnak, hogy Bécsbe menjen bevásárlás végett és a hozandó árut szabadon el is adhassa.

Galgóczy Károly: Pestmegye monográfiája I. kötet, 18. lap (idézi Büchler M. Zs. Sz. X. 379) szerint: Az 1693-iki népszámlálás alkalmával egész Pestmegyében nem volt zsidó. Ez az állítás korrigálásra szorul, mert fentiekből tudjuk, hogy Budán feltétlenül lakott három zsidó család akkor (Dicatur has (tres) familias jam

in annis 95 et 07 praeteriti Saeculi (1695, 1697) ad Cameralem Protectionem esse assumptas, — M. Zs. Sz. XXIV. 294.)

Közleményünkben kitűnik, hogy voltak zsidók, akik a labancoknak tettek szolgálatokat. Ebben úgy voltak zsidó elődeink, mint hazánk más felekezeti lakosai. Amint katolikus és protestáns kuruc meg labanc, épúgy volt zsidó, akit körülményei, hajlamai vagy meggyőződése hajtott vagy a kuruc vagy a labanc táborba vagy körbe.

Adataink nem nagyjelentőségűek, azonban Richtmann Mózes szavaival élve (Héber feljegyzések Rákóczi kurucairól, M. Zs. Sz. XXIV. 27): „Apró, kicsinyes adatokból épül fel a magyar zsidó hitközségek XVIII. századbeli története, . . . nagy fáradsággal kell szemenként összehordani az egyes adatokat régi okiratoknak, könyveknek s feljegyzéseknek tömkelegeiből!” Ennek a feladatnak óhajt jelen közleményem eleget tenni, hogy a kuruc-labanc korbéli magyar zsidóság történetére némi világosság áradjon.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

IRODALMI SZEMLE.

Luckwaldt F., Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika I—II., Berlin—Leipzig 1920. Ez a két testes kötet igen érdekes és tanulságos képet fest a hatalmas államszövetség keletkezéséről és fejlődéséről. Bennünket azért is érdekel, mert az Egyesült-Államok megalapítói és fejlesztői elsősorban vallásüldözötték voltak és a főpéldája annak, hogy a közszabadság és jogegyenlőség mily hatalmas emelői az anyagi és szellemi javaknak. De közvetlenül is érdekli ez a történet a zsidókat, mert jelentős szerepük van benne. Mig más államok történetében a zsidókról nem is beszélnek — a zsidók az európai történetírók szemében nyilván nem történetképesek — az Egyesült-Államok történetének előadásánál a német történész sem hallgathatja agyon a zsidókat. L. hét helyen beszél a zsidókról. 1663-ban az angol birodalom első emberei alapították „Carolina” államot. John Locke, a híres állambölcse, dolgozta ki az alkotmányt, amely szerint az új kolóniába nemcsak keresztények, hanem pogányok és zsidók is letelepedhetnek (I., 18. lap). Ez talán az első példa az újkorban arra, hogy zsidóknak *elvéleg* adják a jogegyenlőséget. Zsidók már előbb szerepelnek, már a 17. század elején Új-Amsterdamban, vagyis a mostani New-Yorkban, amely eredetileg holland alapítás (20). Történeti tradícióból szállt Amerika sikra minden időben a zsidók jogaiért, pl. Romániában és Oroszországban (II, 209). Csak legújabb időben akadtak amerikaiak, akik a nagy bevándorlás ellen állást foglaltak, aggódó hazafiak zsidók, szlávok, magyarok és olaszok beözönlése által a faj és erkölcs romlásától tartottak (215). A világháboruban — L. szerint — az amerikai németek, a zsidók többsége és az irek a központi hatalmak pártján voltak. Az amerikai zsidó vezérek a cári birodalom ellenesei voltak és addig, amíg az orosz is az ententhez tartozott, szenvedélyesen ellenették Amerikának a háboruban való részvételét (285). Édes kevés az, amit L. a zsidók szerepéről mond, de mégis mond valamit róluk, míg a járatos európai államok történetírói a zsidókról nem is beszélnek. Kivételt csak a gyűlölködő történetírás tesz, amely viszont mindenütt csak zsidót lát.

„Die jüdische Religion in Gegenwart und Zukunft. Offene Worte an meine Religionsgenossen von *Né'man* (נעמן), Leipzig 1921. A névtelen szerző 19 fejezetben 119 oldalon beszél a zsidó vallásról, a modernekről, az orthodoxokról, a reformokról s bevezetendő reformokról. Elítéli a moderneket, de nem ragaszkodik a régiekhez sem. Nehéz volna megmondani, milyen állásponton van. Van benne pathosz és prófétai allűrök. Szóbakörülnek: áldozatok, szombat, böjt, étkezési törvények, tisztasági törvények, istentisztelet, vallási vezérek s egyebek. Az első fejezetek azt bizonyítják, hogy a monotheizmus és emberszeretet nem meríti ki a zsidó vallás tartalmát. Van az iratban sok megszívlelendő dolog, csak abban téved a szerző, hogy vallási problémákban jó tanáccsal sokra lehet menni. Az emberszeretetről szólva argumentumul használja azt, hogy a „liberális zsidóság” nem mutatott érdeklődést a gyarmatok bennszülöttjei ellen elkövetett utálatosságok ellen (29. l.). Kissé furcsa. „Die jüdische Religion kennt das Harikiri nicht. Aber beim Himmel, ich bin darauf nicht stolz” (39). Japán emberrel szemben ezt a zsidó erkölcs passzívumának könyvelné. Az étkezési törvények fejlődésének célja a hűség megszüntetése legyen. „Völlige Abschaffung des Fleischgenusses.” (53.). A zsidóság szellemének legjobban a vegetáriánus táplálkozás felel meg (56.). Nem hiszi szerző, hogy a zsidóság végleg be volna fejezve és hogy még egy „kinyilatkoztatás”-ra nem lehetne gondolni (61.). Kis községekben az istentiszteletnél fonográfot lehetne behozni. (82.). Művecskéje végén képet fest szerző a jövőendő rabbik egyéniségéről, t. i., hogy milyenek legyenek. Egyelőre fontos az, hogy egyáltalában legyenek, az egész világon nagy a rabbihiány.

*

Bernstein B. kiadta „A zsidóság története” c. tankönyvének II. részét, amely 10 fejezetben 75 lapon adja elő a történetet a II. századból a jelenkorig. Azon elvek vezérelték, melyeket az első rész megjelenése alkalmából maga adott elő. Itt csupán néhány tárgyi észrevételt teszünk. A foglyul ejtett négy tudós, kiket más-más országban váltottak ki s akik a talmudtudást elterjesztették, a genizai leletek tanúsága szerint legenda (8. lap) Hogy Avicbron nem más, mint Salamon ibn Gabirol, Munk nem a 19. század végén fedezte fel — ekkor már nem is élt, hanem közepén (11. l.). Az „egyházatyák” helyett ugyanott olv. „skolasztikusok”. —

Maimuni nem a szultánnak, hanem egyik vezérének volt udvari orvosa.

*

Zimmern H. előadásában „az előázsiai misztika-vallások előfokairól” (Zeitschrift der D. M. G. 76, 37. lap) hivatkozik arameus okmányokra, melyekből az látszik, hogy a régi asszír istenek Bél, Nabu és mások kultusza Assziriában még a harmadik században időszámításunk után sem szűnt meg (Jensen, Mitt d. d. Orient Ges 1919, 60. s. és Sitzungsberichte der Preuss. Akad. d. Wiss. 1919, 53. sz.). Feltehető, hogy bab. képzetek a „Spätjudentum”-ra is befolyással voltak. Így Zimmern (i. h.). A talmud szerint az angyalnevek származnak Babilóniából. A talmudban magában talán más nyomok is vannak. Az asztrológia Babilóniából ered, melyet a hellenizmus rendszerbe szedett. Kérdés, hogy a zsidó asztrológia mennyiben tartotta meg az ősbabilóniai alakot? A talmud szerint Ábrahám nagy asztrológus volt (Jóma 28b). — Jó könyvének egyik forrását Landesdorfer egy ékíratos töredékben vélte megtalálni. Zimmern (i. h. 48) erről ezt mondja:

„Es ist dies der nach seinen Anfangsworten unter dem Namen „Ich will huldigen dem Herrn der Weisheit“ von den Babyloniern benannte und als bekanntes Literaturstück immer wieder abgeschriebene und auch sprachlich kommentierte Text, womit ein Weiser seine Lebenserfahrungen niederlegt, von schweren Leiden körperlicher und seelischer Art berichtet, die über ihn hereingebrochen waren.”

Bennünket csak az érdekel itt, hogy iratot a kezdőszavakról neveztek el a babilóniak, amit a biblia könyveinek neveinél is találunk. Így pl. Berésit stb. Találjuk a tartalmi elnevezést is, mint pl. Misne Tóra a héberben, Deuteronomium a görögben. A görög fordítók csak a tartalmi elnevezést ismerik és ezt tartják a régiebbnek. A babilóni példa után ez kétséggé válik. De a tórában magában látjuk már, hogy kisebb szakaszok (szabályok) tartalmukból vett címmel vezettetnek be, mint pl. „Ez az égő-áldozat tórája” stb. Ez az elnevezési mód tehát szintén ősrégi. De nem lehetetlen, hogy a kezdő szóról való elnevezés is járja.

*

Az eleven „Jewish Publication Society” (Philadelphia) népszerű tudományos könyveket ad ki a zsidó élet és irodalom minden köréből. Ezek között van egy, amely a bibliafordításokat

ismerteti (Margolis Max L., The story of Bible Translations, Philadelphia 1917, 135. lap.) Az anyagot nyolc fejezetre osztja, felöleli a zsidó és keresztény fordításokat egyaránt, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatét is beleértve. Gyönyörű hat illusztrációt is ad. A fordítást Mrg. tágan értelmezi, beleveszi dióhéjban a héber nyelvtudomány és zsidó szentírásmagyarázat történetét is. Elég bőven beszél pl. Szádja, Menachem ben Saruk, Chajjuds, Ibn Ganach, Kimchi és mások műveiről. Világosan és népszerűen. Érdekesen fejtegeti az utolsó fejezetben minden bibliafordítás nehézségeit.

*

Ugyanaz a szerző ugyanabban a gyűjteményben „The Hebrew Scriptures in the Making” címmel (Philadelphia 1922) kánon-történelmet ad. Ez a könyvecske (131 lap) szintén nyolc fejezetre oszlik, melyeket kronológiai tabella előz meg. A fejezetek a következők: A probléma. A hagyományos nézet. A nem hagyományos nézet. Tóra, ige, bölcsesség. A hármas felosztás (The three shelves). Három, nem négy. A Tóra magasabb egysége. A szent szellem. Végül Index. Ez a könyv is a tudományos anyag teljes ismeretével íródott és valamivel többet tartalmaz, mint a szokásos „Kanon” c. könyvek. A két könyv együtt az, ami a németeknél a járatos „Kanon und Text des Alten Testaments”. De szó van benne az apokrif és pseudepigráf könyvekről is. Rövidség kedvéért csak két megjegyzést teszünk. Az akanonikus könyvek közt említi M. a jubileumok könyvét, amely a Genesis és Exodus I—XII. fejezeteinek a magyarázata, 50 éves ciklusokra osztva. (93. lap.) Ebből látszik, hogy eredetileg Mózes I. könyve egészen idáig terjedt. Van erre más bizonyíték is, pl. az, hogy a Mechilta csak itt kezdődik. Még fontosabb az, hogy a görög fordítás (LXX) a második könyvet „az egyiptomi kivonulás könyv”-ének nevezi (Exodos ek tou Aigyptou), ami azt mutatja, hogy a könyv a 13. fejezettel kezdődött. A második észrevételünk a következő: A Királyok könyvének szerzője a maga szempontjából a bőséges történelmi anyagból csak azt választotta ki, ami a prófétai vezetésre fontos volt, míg a világi dolgokkal, a királyok háborúival és egyéb nagy tetteivel nem törődött. „Az egész mű a Genesis-től a Királyok könyve végéig azt akarja illusztrálni, hogy a próféták és szellemi vezérek miképp vezették a nemzetet. A Kánon második része első felének neve: „Az első próféták” valóban találó elnevezés. Az

első felosztás bizonyára az első próféták életrajzait tartalmazta” (98.). Ezra tette volna a Tórát a gyűjtemény élére. Látjuk, hogy Margolis „az első próféták” névhez messzemenő feltevést fűz. *Félrevezette a régi nyomdász, aki a prófétai könyveket ketté osztotta, az elsőnek adva „az első” és a következőknek „az utolsó próféták” nevet.* Sem a talmud, sem a maszóra nem ismeri a נביאים ראשונים és נביאים אחרונים neveket.

Ez persze nem lehet szemrehányás a szerzőnek, aki csak azt mondja, amit mindenki mond.

*

Rabinovitz nagyon termékeny író és különösen tankönyveket ír. Ezek közül kiemelkedik „A zsidók története Izrael országában 70—1914-ig” (Jaffa, 1921). Ez a szép kiállítású, 192 lapos kötet 39 fejezetre osztja a gazdag anyagot és bár másodkézből, a mai kutatás színvonalán álló képet fest a szentföldi zsidók történetéről. Az agátát kivéve a talmudról, szerzőiről alig beszél, a 70-től 500-ig terjedő korszaknak mindössze egy fejezetet szentel. A történet tulajdonképpen az arabok uralkodásával kezdődik és a főszerep a belső történetre lett fektetve. Kevéssé ismeretes a középkori történet, amihez a kairói Geniza gazdag anyagot szolgáltat, melyet szerzőnk csak részben használt fel. Munkájával körülbelül egyidejűleg jelent meg Mann angol nyelvű munkája a zsidók koráról, amely az anyagot a Geniza kincseiből merítette. A következő történet főképp a különféle bevándorlást mutatja, szóval a lassu gyarmatosítást. Szerző történetét Herzl működésével fejezi be. A függelékben R. értekezésem alapján, mint a cimben mondja, azt a kérdést tárgyalja, hogy meddig volt a régi héber írás (a feníciai) használatban a zsidóknál? A héber nyomás korrek, csak a másnyelvű szavakban vannak sajtóhibák. A Dikduké Hateámimról R. azt mondja 19. lap, 3. jegyzet, hogy kiadták יריי ישראלין keresztény tudósok. יריי helyett olvass Baert, aki zsidó tudós volt, az ismert maszoréta és imakönyv szerzője.

*

A német származású zsidók Londonban a 18. század közepén kezdtek csak szerepet játszani. Rabbijaikat is Németországból, Lengyelországból hozatták és csak lassan mentek át az angol nyelv használatára. Összeköttetésben voltak külföldi országokkal, tengerentuliakkal is. Ebből a szempontból is érdekes zsidóság és mindez kitűnik a londoni rabbiság történetéből, melyet Duschinsky

Károly most irt meg először (Cím az Irodalmi Hírekben). Tette ezt nagy alaposággal, minden részletre kiterjedő figyelemmel, úgy hogy 305 lapos szép kötet vált belőle. A gondos index több, mint 200 nevet mutat. A rabbik életrajzai mellett az egész 'rabbiság' működését látjuk. Megelevenedik előttünk, amit hasonló munkákban alig látunk. Szerzőt annál nagyobb elismerés illeti meg, mert mint üzletember csak csekély szabad óráit szentelheti a tudományos munkálkodásnak. Duschinsky magyar ember, sőt magyar dr. iuris és nagy humanitárius tevékenységet fejt ki.

*

A geniza-buvárok (Davidson, Poznanski, Marmorstein, Weisz Miksa) igen jeles fiatal tudóssal gyarapodtak. *Mann J.*, ki a *Jewish Quarterly Review* utolsó évfolyamaiban felette érdekes geniza-leleteket publikált, most terjedelmes munkát bocsát közre az egyiptomi és palesztinai zsidók történetéről a fatimida kalifák uralkodása korából (969–1200), mihez az anyagot a Geniza kézírataiból merítette. Az első kötet már megjelent és a második, amely a szövegeket tartalmazza, sajtó alatt van (1921 május). A könyv címét az Irodalmi Hírekben adtuk, itt pedig az I. kötet tartalmát jelezzük, részletesebb ismertetést a „Hacofeh“ fog közölni. A mű 6 fejezetre oszlik, amelyek a következők: I. Egyptom meghódításától Jauhar által (969) Al-Hakim uralkodása végéig (1021), 13–74. lap. II.—III. Salamon ben Jehuda kora (meghalt 1051), 75–105 és 106–152. lap. IV. Politikai és belső helyzet Palesztinában és Szíriában. Patriarchák és gáonok, 153–201. lap. V. Egyptom 1050 körülől Maimonidesz haláláig, 202–238. lap. VI. Községi szervezet, 251–280. lap. Az új eredményekből közöljük itt az utolsó fejezet alapján a községek dignitáriusára vonatkozókat. A politikai vezér volt a (1) *Nagid*. Utána következett (2) a községek feje ראש הקהילה, azután (3) a község feje ראש הקהל, azután (4) a Parnasz הפדיון, azután (5) a vének זקנים וקדושים. A szellemi vezető volt a Chaber הכר (bíró) és a Chazzan חזן. Ez utóbbi volt talán a szónok. Voltak még más tisztviselők is. Címekkel pedig abban a korban a zsidók épügy nem fukarkodtak, mint az arabok. Az elődök a byzanciak voltak. Mann nagybecsű adalékokat szolgáltatott a palesztinai és az egyiptomi zsidók történetéhez.

*

Az amsterdami felnémet nagy zsinagóga 250 éves fennállása jubileumának alkalmából a hitközség titkára, minden holland-zsidó

országos felekezeti ügy mozgatója, Dr. *Sluys D. M.* kiadott egy ünnepi iratot, melyben az előbbi, a legrégibb zsinagógák történetét adja elő (De oudste Synagogen der Hoogheidsch-joodsche Gemeente te Amsterdam (1635–1671), *Amsterdam* 1921). Ebben az időben a német és lengyel zsidók (1648 óta nagyobb számban) szegények voltak és aránylag kevesen voltak. Az amsterdami hatóság kezdettől fogva jóakaratot tanusított, az imaház megszerzésében is. *Sluys* az archivumból meríti az adatokat, közli mellékletül az előimádkozók névsorát és néhány sírfeliratot is. A zsidók akkor még németül beszéltek és jegyzőkönyveiket héber betűírással ezen nyelven vezették. A füzet holland papíronon diszesen van kiállítva. Holland szokás szerint kinyomatták a jubiláris istentisztelet programját is, melyben az első ima a királyi házról szól. A holland zsidóság elejétől fogva megható szeretettel csüng az Orániai királyi családon. A hollandi felekezeti lapok ünnepi száma (*Centraal Blad voor Israëlieten* 37. évf. 7. szám, 1921 ápr. 22 és *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 56, 48; 1921 ápr. 22) *Seeligmann*, *Hillesum* s mások érdekes történelmi tanulmányokat bocsátottak közre.

*

A „*Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*“ stb. 24. évf. 1921 (47. és 48. kötet 5. füzet) *Nestle W.* tollából beható értekezést közöl a vallástudomány értékesítéséről a magasabb iskolában. Ugy gondolja, hogy alkalmilag közöljenek ilyen észrevételeket, pl. *Homer* olvasásánál s egyebeknél. A homerosi istenek az emberekkel vagy idegen alakban, vagy ködbe burkolva közlekednek. „Dahinter steht die . . . Anschauung, dass der Anblick der Gottheit für den Menschen unerträglich und daher schädigend, ja unter Umständen tödlich ist“ (139. lap.) Midőn Mózes azt kéri Istentől, hogy „láttassa vele dicsőségét“, Isten azt feleli: „Nem láthatod arcomat, mert nem lát engem ember és élve maradjon“. Midőn Isten elvonul előtte, betakarja tenyerével Mózes arcát (Mózes II., 33, 18–23). Az idegen alakban való közlekedést is találjuk a bibliában. Birák 13. fejezete elbeszéli, hogy Sámson anyjának és később atyjának is megjelent egy isteni férfiú, ki azt mondja neki, hogy fia fog születni. Az áldozat bemutatásánál az isteni férfiú az áldozat lángjában égbe száll. Mikor ezt Manóah és felesége látták, arcra borultak. Azután így szól Manóah feleségéhez: „Meg fogunk halni, mert Istent láttunk“ (13, 22). Isten,

illetve az angyal emberi, tehát idegen alakban jelent meg. „Bei allen wichtigen Handlungen, wo Götter oder Geister die Hand im Spiel haben können, ist das Umschauen verhängnisvoll.“ „Hinter dir sind die Erynien, sagt ein griechisches Sprichwort“ (ugyanott). Lót felesége hátranézett, mikor az angyalok Sodomát elpusztították és sóbálvánnyá lett. A hóméri költészetben *nines büvészet és démonhit* (ugyanott). Ez áll a bibliai iratokról is.

A pánikról, a páni félelemről mai napig sokat beszélnek az emberek, de hogy az micsoda, nem igen tudják. Ide iktatok egy részletet, amely zsidó vonatkozásban is érdekes. Herodotos a perzsa háborukra vonatkozó történetéből van véve és így hangzik:

„Vor der Schlacht bei Marathon erscheint dem von Athen nach Sparta gesandten Eilboten Pheidippides Pan, worauf ihm ein Kult eingerichtet wird (VI 105). Dies ist in doppelter Hinsicht religionsgeschichtlich interessant. Einmal betätigt sich Pan zugunsten der Athener durch den „panischen Schrecken“, der das Perserheer bei seinem Angriff befällt. Pan gehört zu den Dämonen, die über Menschen und Tiere im Wachen oder Schlaf plötzliche Angstzustände verhängen wie sein naher Verwandter, der Dämon des Alptrauums *Ephialtes*, d. h. der „Bespringer“. Es liegt hier bei den Griechen ganz dieselbe Vorstellung zugrund wie bei den Römern und Germanen, dass ein Dämon (Incubus, Alp) auf den Menschen oder das Tier hinaufspringt, ihn peinigt und dadurch in Schrecken versetzt.“ (141. lap). Ezután hivatkozik Nestle Máté 8, 28 kk és Márk 5, 1 kk versekre, hogy az emberből a démon az állatba bujik. A talmud hasonló képzeteket mutat. Azt mondja: Aki retteg, a démon közelségét érzi. Egyebek közt úgy segíthet magán, hogy *elugrik helyéről* (Megilla 3a, Ózsídó büvészet 56). A megszállottat a démon lenyűgözi (שׂוֹרֵר כּוֹפֵּה). Ez a terminus maga ezt a képzetet árulja el.

Az érc hangja elkergeti a démonokat. Erre 144 lapon érdekes példákat idéz N. Tacitusból (Ann. I. 28) és máshonnan. A régi zsidók szintén így gondolkoztak, mire Ózsídó büvészet 142. lap több példát hoztam fel. Azért is érdekes, mert azt mutatja, hogy Babilóniában is ez a hit járta. Valószínűleg a Keletről jött Nyugatra.

*

Régebbi munka, de tanulságainál fogva nem avult el *Landendorfer P. S.* népszerű könyve „Die Kultur der Babylonier und

Assyrier“ Mit 31 Abbildungen und 1 Karte (Kempten—München 1913). 14. fejezetéből néhányat érintünk a mi szempontunkból. A bibliai vonatkozásokat, melyekre a szerző maga utal, mellőzzük, a talmudi vonatkozásokról is csupán egyeseket emelünk ki. Babilóniában minden jogi ügyet írásba foglaltak, szóbeli perelhető nem volt (93. l.) A talmud ugyanezt az állapotot tükrözteti még évezredekkel később. Ha az adós letagadta adósságát, fel van mentve a bibliai törvény szerint, mondja a talmud. Csak a 3. században hozták be azt, hogy esküt tegyen állítására. Még jellemzőbb az, hogy az adóslevélnélküli tartozás — „szóbeli kölcsön“ — mások ellen jogigényt nem állapított meg. A talmud racionalisztikus megokolása szerint azért, mert ennek nincsen „hire“, tehát azok, kik megvették az adós birtokát, nem tudták felőle s így a hitelező a megvásárolt birtokot nem veheti el tőlük. Históriailag azonban úgy érthető, hogy szóbeli ügylet jogigényt nem állapít meg.

A Hammurabi kódex nem tudományos rendszeren épül fel, a jogi tételek pusztán a praktikus élet szükségletei szerint vannak összeállítva (95). Áll ez a mózesi törvényről is, de áll a 2000 évvel később szerkesztett misnáról és a hozzáfűződő talmudról. Az őskeleti általános jogrendszernek legkésőbbi képviselője. A nő épügy jog- és ügyletképes, mint a férfi (97). Ezen az állásponton van a talmud is. A talmud azt mondja, hogy a rabszolga jogi szempontból olyan, mint az ingatlan. E tételt a biblia szavából vezeti le. A régi babilóniaknál a rabszolgavétel mindig írásban történt (98). A talmud az általános őskeleti jogot tartja fenn, joggal datálja vissza Mózes korába, habár bizonyítéka Mózes szavából nem bír kényszerítő erővel. A halálbüntetés a babilóniai törvényben igen gyakori (103). Mint Mózes törvényében is, de a megcsonkítás, amely Babilóniában szintén gyakori volt, Mózes törvényében csak egyszer fordul elő, ha a „szemet szemért“ tételt a talmud felfogása szerint kártérítésre vonatkoztatjuk. „A szemiták hozzátartozóikat többnyire a házban temették el, még pedig nem mélyen a padló alatt“ (135). Ezt mondja a Mekilta a nem zsidókról, tehát 2000 évvel később is járta még. „Az el nem temetés a babilóniai embernek a legrettenetesebb gondolat volt, a sirok elpusztítása pedig a legnagyobb gyalázat, melyet az ellenség ellen elkövethettek“ (135). Minderről beszélnek a próféták is.

*

Hogy a héber irodalom a Szentföldön milyen méreteket ölt, mutatja az, hogy milyen műveket fordítanak héberre. A bevándorolt orosz és lengyel héber írók magukkal vitték az orosz meg a francia irodalmat. Amit otthon műveltek, hogy átültették a két irodalom népszerű alkotásait, azt folytatják a szent hazában. Victor Hugo, Zola, Tolstoj s mások megszólalnak héberül. A görög klasszikusok sem maradnak ki, 1914-ben pl. *Ben-Jisráel* átültette Plato Symposionját (Jaffa, *Jefet* kiadása), ellátta bevezetéssel és bő magyarázattal. *Jefet* (a görög) 2000 év múlva oly vonzóerővel vonzza Sémét (a zsidót), mint a hellenizmusz virágzása korában. Vezetnek azonban az oroszok, akikhez a zsidók minden „fekete száz” kegyellenkedései mellett simultak. *Rabinovitz* S. A. barátom jóvoltából jutottam hozzá az említett „Symposion”-hoz és Dostojewszky híres regényéhez „Jegyzetek a síralomházból” (héberül: רשימות מביית המוות *Jefet* kiadása, Jaffa s. a.). A fordító bevezetéssel látta el a regényt, melyben Dostojewszkyt jellemzi. Az átültetés sikerült, simán folyik, akárha eredeti volna.

*

Palesztinában, elsősorban Jeruzsálemben eleven irodalmi munkásság folyik, természetesen héber nyelven. A legtöbb író a drága nyomás következtében íróasztala fiókja számára dolgozik. Ez jut eszünkbe, midőn Nahum Ben-Horim 32 lapos füzetét vesszük kézhez. Ben-Horim tíz esztendeig dolgozott azon, hogy az összes tannák és amórák minden mondását a szerzők nevei alatt csoportosítva állítsa össze, még pedig tekintet nélkül a tartalomra, akár agáda, akár egyéb. Az eredeti szövegeket közli, minden megjegyzés nélkül, de a csoportosítás szempontok szerint történik, hogy az egytív tartozó mondasok vagy elbeszélések stb. egy fejezetbe kerüljenek. Egy *Corpus talmudicum* lesz a szerzőket illetőleg. Joggal mondja szerző, hogy ilyen munka még nem létezik. Frankel, Weiss, Bacher és mások a talmudi szerzők szellemi kincseit feldolgozva csoportosították, vagy a halákát vagy az agádát, vagy mindkettőt, de nem adták az egész anyagot az eredeti alakjában. Teljes Corpus nagyon megkönnyitené az irodalomtörténeti áttekintést. Igazi jellemzése a talmud szerzőinek csak ily összeállítás mellett válna lehetségessé. Az előmunkát el volna végezve minden időkre. Művéhez Ben-Horim kiadót vagy mecenást keres. Nem tudunk ilyesmire példát egész Európában, Guttman Mihály jelen-

több műhöz sem kap mecenást. Az idők különben most a legalkalmatlanabbak negyterjedelmű művek kiadására, a talmudi konkordancia folyamatban tartása is csak nagy erőfeszítések mellett lehetséges.

Az előttem levő füzet mutatvány Ben-Horim művéből. A mű általános címe: חכמי ההלכה, az első füzeté: Rabban Jóchanan ben Zakkai (*Jeruzsálem* 1922). Nevéhez aránylag nem sok tétel fűződik és a füzet csak két ivre terjed. Tizenegy szakasz alá van minden csoportosítva. Halákája mindössze két oldalt tölt meg, ellenben biblia magyarázata, erkölcsi tételei, rendelkezései számosak. Korában az iskolai vitatkozások még nem voltak virágzásban. I. B. Z. személye egy ókeleti bölcs képét mutatja. A nyomás elég szép és elég korrekt. Kíváncsú, hogy időről-időre legalább füzetek lássanak napvilágot. A vevők közt, fájdalom, európaiak nem fog-nak szerepelni, — nem tudnak shillingeket fizetni.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: Eisenstädter Forschungen herausgegeben von *Sándor Wolf* Band I. Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt bearbeitet von Dr. *Bernhard Wachstein* mit einer Studie: Die Entwicklung des jüdischen Grabsteines und die Denkmäler des Eisenstädter Friedhofes von *Sándor Wolf*. Mit 77 Abbildungen. Wien 1922. *Matter H.*, Saadia Gaon. His life and works *Philadelphia* 1921 (Jewish Publication Society). Dr. *Singer Leó*, Asmodaj drámai költemény három felvonásban. Budapest, 1921. (Múlt és Jövő kiadása). *Jesaias Press*, Palästina und Südsyrien, Reisehandbuch 1921. Verlag Benjamim Harz, Berlin (Ára 150 márk). — *Bacher V.* A tannaiták agádája (héber fordítása אנדרות התנאים), II. kötet, első rész, ford. *Rabinovitz A. S.*, Tel-Aviv 1922. („Dewir“ kiadása, Jeruzsálem-Berlin). *Frenkel B.*, Szentírás a család és az iskola részére. Első kötet: A Tóra öt könyve, *E. M. Lilien* rajzaival. Budapest 1922. (Kiadja Dr. Frenkel B. Budapest, Teleki-tér 3. Ára füzve 265 K. Szép kiállításban.) — *Margolis M. L.* The Hebrew Scriptures in Making (*Philadelphia*, 1922). Ugyanaz. The Story of Bibletranslations (*Philadelphia*, 1917). (Jewish Publication Society kiadásai). — *Kahana A.* A chaszidizmusz könyve. (Varsó, 1922. Héber nyelven, 400 lap). — *Ben-Horim N.*, A talmud bölcsei. I. füzet: Rabbi Jochanan ben Zakkai (Jeruzsálem, 1922. Héber nyelven).

Rabbiválasztás. Dr. *Hevesi Ferenc* Székesfehérvárt főrabbiává választatott.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY